

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιον Αθηνών -
Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας

ΔΠΜΣ ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2022-2023

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Ανθρώπινη Κοινωνία – Ζωική Κοινωνία. Κριτική Ανάλυση και Σύγκριση των Κοινωνικών Δομών.

Από την Αρχαία Σπάρτη στην Κυψέλη, από την Κοινωνία των Σπαρτιατών στην Κοινωνία των Μελισσών.»

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπων: ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ, Καθηγητής Ανότατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Αθηνών, Διδάσκων «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Μέλος ΔΕΠ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας, Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, Μέλος ΔΕΠ, Καθηγητής Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ, Διδάσκων «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ.

Αφροδίτη Μάλλιου, ΑΜ:7573132200032

Ημερομηνία παρουσίασης: 08 Νοεμβρίου 2024

**Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας**

**ΔΠΜΣ: «ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ,
ΕΥΖΩΪΑ».**
**ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2022-
2023**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Ανθρώπινη Κοινωνία – Ζωική Κοινωνία. Κριτική Ανάλυση και Σύγκριση των Κοινωνικών
Δομών.
Από την Αρχαία Σπάρτη στην Κυψέλη, από την Κοινωνία των Σπαρτιατών στην
Κοινωνία των Μελισσών»**

Τριμελής Επιτροπή:

Επιβλέπων: ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ, Καθηγητής Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Αθηνών, Διδάσκων
«Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Μέλος ΔΕΠ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας, Διδάσκων
ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, Μέλος ΔΕΠ, Καθηγητής Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ, Διδάσκων «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ.

Αφροδίτη Μάλλiou, ΑΜ:7573132200032

Αφιερώσεις και ευχαριστίες

Η εργασία μου αφιερώνεται

Στους τέσσερις πυλώνες της ζωής μου:

Στον πατέρα μου, Μιχαήλ.

Στην μητέρα μου, Κυριακή.

Στον σύζυγό μου, Κωνσταντίνο.

Στον γιό μου, Αθανάσιο - Θεόδωρο.

Ευχαριστώ από καρδιάς τους δύο τελευταίους, οι όποιοι μου
συμπαραστάθηκαν σε όλα τα στάδια, με ενθάρρυναν σε κάθε
βήμα μου και με στήριξαν πρακτικά και ηθικά.

Ευχαριστώ θερμά.

Τον επιβλέποντα καθηγητή μου για την απεριόριστη βοήθεια
του σε όλη την πορεία του μεταπτυχιακού μου και ιδιαίτερος
για την καθοδήγηση του για την ολοκλήρωση της παρούσας
διπλωματικής.

Μιχαήλ Μαντζανά

Τους καθηγητές του μεταπτυχιακού για τις πολύτιμες
γνώσεις που μου μετέδωσαν. Ειδικότερα, τα μέλη της
επιτροπής,

Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη
Γεώργιο Αραμπατζή

Την φίλη μου και συνοδοιπόρο σε αυτό το ΠΜΣ, για την
ακάματη στήριξη και προμήθεια επιστημονικού υλικού.

Ευαγγελία Καρυστιανού.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη.....	9
Abstract	9
Εισαγωγή.....	10
1. Ανθρώπινη κοινωνία και η λειτουργία της.....	12
Και εγένετο ο κόσμος. Θεολογικές, επικές και φιλοσοφικές θεωρίες	12
Δαρβινική θεωρία και κοσμολογικές θεωρίες. Μια άλλη άποψη.....	13
Η κοινωνία και η εξέλιξη της μέσα στο χρόνο και τον χώρο.....	14
Κοινωνική κατανομή από τον 17 ^ο αιώνα μ.Χ. έως σήμερα.....	15
Λειτουργία και Δομή των κοινωνιών μέσα στον χρόνο	17
Οι ανατρεπτικοί αιώνες. 19 ^{ος} και 20 ^{ος} μΧ. Ιστορική αναδρομή, πολιτικά καθεστάτα, πολιτικές ιδεολογίες.	20
2. Φιλοσοφικές θεωρίες για την ανθρώπινη κοινωνία.....	25
Η απαρχή της φιλοσοφικής σκέψης	25
Από τον μύθο στον λόγο. Σωκράτης	25
Η Πολιτεία και οι Νόμοι του Πλάτωνα.....	27
Ο πανεπιστήμιον Αριστοτέλης. Πολιτικά και Ηθικά Νικομάχεια.....	30
Ανθρώπινη κοινωνία – Σύγχρονες φιλοσοφικές θεωρίες	32
Αναγέννηση, η περίοδος του Ανθρωπισμού	32
«Ο Ηγεμόνας», Μακιαβέλι.....	33
Εγένετο φώς, Διαφωτισμός.....	34
Ρενέ Ντεκάρτ.....	34
Τζον Λοκ.....	35
Ντέιβιντ Χιουμ.....	35
Εμμάνουελ Καντ.....	36
Ζαν- Ζακ Ρουσσώ.....	37
Η επιστήμη της Κοινωνιολογίας και οι κυριότεροι εκπρόσωποι	38
3. Ζωική κοινωνία, μύθοι και αντιλήψεις. Από την εξημέρωση στην ηθική συμπερίληψη.....	41
Εξημέρωση των ζώων από την αρχαιότητα έως σήμερα. Δεσποζόμενα ζώα συντροφιάς	41
Μύθοι και παραδόσεις κατά την αρχαιότητα.....	42
Μύθοι και παραδόσεις κατά τον Μεσαίωνα.....	45
Διαφωτισμός και μη ανθρώπινα όντα. Φιλοσοφικές θεωρίες.....	45
Αλλαγή στάσης. Ο «προβολέας» φωτίζει τις ζωικές υπάρξεις.....	48
Νομικό πλαίσιο.....	51
4. Από την αρχαία Σπάρτη στην κυψέλη.....	53
Η ακάματη νεράιδα του μελιού.....	53
«Μάγια η μέλισσα», (1977)	57

Σπάρτη, η κόρη της Λακεδαίμωνος γης.....	58
«Οι πύλες της φωτιάς.».....	62
Θέματα για συζήτηση. Κριτική ανάλυση και σύγκριση της κοινωνικής δομής των δύο κοινωνιών.....	63
Αντί επιλόγου	68
Βιβλιογραφικές Αναφορές	69
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	74
Δικτυογραφία.....	74

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια Κοινωνιολογική/ Φιλοσοφική προσέγγιση στην ανθρώπινη και ζωική κοινωνία. Βασικά εργαλεία στην ανάπτυξη της παρούσης αποτελούν οι επιστήμες της Κοινωνιολογίας, της Φιλοσοφίας, της Πολιτικής Φιλοσοφίας, της Ιστορίας και της Ζωολογίας, όπου μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης επιτεύχθηκε η μελέτη αυτών των κοινωνιών. Πρόκειται για αναδρομή και περιδιάβαση μέσα στον χώρο και τον χρόνο, από την στιγμή της δημιουργίας τους πάνω στην γη μέχρι τα σύγχρονα χρόνια, με έμφαση στα πρόσωπα που ασχολήθηκαν και ανέπτυξαν θεωρίες και κινήματα για τις δύο κοινωνίες. Το τελευταίο κεφάλαιο που αφορά την κοινωνία της Αρχαίας Σπάρτης και την Κοινωνία των μελισσών, επιχειρήθηκε να λειτουργήσει ως μελέτη περίπτωσης της παρούσης διπλωματικής, καθώς εξάγονται συμπεράσματα και απαντώνται ερευνητικά ερωτήματα, τα αποτελέσματα των οποίων δημιουργούν ενδιαφέρον. Μέσα από τις ομοιότητες και τις διαφορές των κοινωνιών αυτών ανακαλύπτουμε πτυχές του βίου τους που συγκλίνουν ή αποκλίνουν με θαυμαστό τρόπο.

Abstract

This thesis is a Sociological/Philosophical approach to human and animal society. The main tools which were used to its development are Sociology, Philosophy, Political Philosophy, History and Beekeeping, and through a bibliographic review the study of these two societies was achieved. It is a retrospective and a walk-through study in space and time, since these two societies were created on earth to modern times, emphasizing on theorists who developed movements about them. The last chapter, which deals with the society of Ancient Sparta and the Society of Bees, attempted to serve as a case study, while conclusions are drawn and research questions are answered, the results of which are of interest. Through similarities and differences of these societies we discover aspects of their lives that converge or diverge in a wondrous way.

Λέξεις κλειδιά: ζωική κοινωνία, ανθρώπινη κοινωνία, πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία, κατοικίδια, Αρχαία Σπάρτη, κοινωνία μελισσών.

Key words: animal Society, human society, political philosophy, philosophy, domestic animals, Ancient Sparta, bees' society.

Εισαγωγή

Οι αρχαίοι Έλληνες είπαν το σύμπαν κόσμος, δηλαδή κόσμημα, στολίδι. Όχι άδικα αφού μέσα σε αυτό το σύμπαν αναπτύχθηκε η ζωική και ανθρώπινη κοινωνία, από τα πρώτα ψήγματα ύπαρξης. Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναλύσουμε την λειτουργία και την δομή των αρχαίων και σύγχρονων ανθρώπινων κοινωνιών. Αναφορικά με τις αρχαίες κοινωνίες θα εστιάσουμε στον ελλαδικό χώρο, με σκοπό να αναφερθούμε στην κοινωνία της αρχαίας Σπάρτης, εφόσον αποτελεί μέρος του θέματος της παρούσας μελέτης. Για τις σύγχρονες κοινωνίες, κυρίως για τους κοινωνικούς τύπους, την εξέλιξη και την δομή τους θα αναφερθούμε στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, ούτως ώστε να αναλύσουμε την μετεξέλιξη τους στο σήμερα, την εποχή της τεχνολογίας και του διαδικτύου. Επίσης, θα αναφερθούμε στα πολιτικά καθεστώτα και τα πολιτικά συστήματα, τα οποία ως έννοιες συμπεριλαμβάνονται στην ανθρώπινη κοινωνία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, η μελέτη μας εστιάζεται στην αρχαία ελληνική κοινωνία, διότι η φιλοσοφική σκέψη, σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει μήτρα την αρχαία Ελλάδα και τους Έλληνες φιλοσόφους. Συνεπώς, η μελέτη θα επικεντρωθεί στην ελληνική κοινωνία μέσα από τα κείμενα των Προσωκρατικών, του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Την περίοδο του Μεσαίωνα ο πολιτικός στοχασμός αναπτύσσεται μέσα από συζητήσεις που σχετίζονται με την δυνατότητα συγκρότησης πολιτειών που ανάγονται στην Χριστιανική πίστη, η οποία προετοιμάζει για την έλευση του Θεού στη γη. Ωστόσο, η πολιτική φιλοσοφία, όπως την γνωρίζουμε σήμερα, στηρίζεται σε έννοιες που αναπτύχθηκαν κυρίως τον 16^ο-18^ο αιώνα και συνδέονται με την διαμόρφωση ευρωπαϊκών εθνικών κρατών και των θεσμών τους. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση των σύγχρονων φιλοσοφικών θεωριών – με έμφαση στην πολιτική φιλοσοφία- από την περίοδο της Αναγέννησης μέχρι την Σύγχρονη Εποχή, όπου οι πολιτικές θεωρίες και τα ρεύματα επικρατούν στην σημερινή ανθρώπινη κοινωνία. Στο τρίτο μέρος, θα αναφερθούμε στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας καθώς και στους κυριότερους εκπροσώπους της. Στόχος είναι να αναδείξουμε τις ποικίλες μορφές κοινωνικής ζωής, στις οποίες χρειάστηκε να προσαρμοστεί ο άνθρωπος ώστε να διαβιώσει και να εξελιχθεί.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στα κατοικίδια ζώα και την εξημέρωσή τους, καθώς και στους μύθους και τις παραδόσεις που σχετίζονται με τα αυτά, στις φιλοσοφικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν από το παρελθόν μέχρι σήμερα – δίνοντάς έμφαση στα σύγχρονα κινήματα που αναπτύχθηκαν για την προστασία και ευζωία των ζώων και θα ολοκληρώσουμε με το νομικό πλαίσιο που τα αφορά.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στην ανάλυση και σύγκριση της κοινωνικής δομής της αρχαίας Σπάρτης και της κοινωνίας των μελισσών. Θα αναλύσουμε την κοινωνική δομή της

Σπαρτιατικής κοινωνίας κάνοντας μία ιστορική αναδρομή με σκοπό να γνωρίσουμε την Σπάρτη μέσα από την ιστορία της, ενώ στην συνέχεια θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά εκείνα που την έκαναν τόσο μοναδική και αξιοθαύμαστη. Για την κοινωνία των μελισσών θα κάνουμε ιστορική αναδρομή και ανάλυση της κοινωνίας τους, καθώς στόχος είναι να αναδείξουμε την άρτια λειτουργία της και το σπουδαίο έργο που επιτελεί για την ανθρωπότητα. Στο επόμενο υποκεφάλαιο θα αναλύσουμε το βιβλίο «Οι πύλες της φωτιάς», στο οποίο αποτυπώνονται όλα τα υπό μελέτη στοιχεία που αναφέρονται ενώ, από την ταινία του 1977, «Μάγια η Μέλισσα» θα αναλύσουμε όσα λεπτομερώς περιγράψαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο που αφορά τις μέλισσες. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο, θα απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην παρούσα μελέτη, εφόσον οι δύο αυτές κοινωνίες αποτελούν μελέτη περίπτωσης δύο κοινωνιών, μίας ανθρώπινης και μίας ζωικής.

1. Ανθρώπινη κοινωνία και η λειτουργία της.

Και εγένετο ο κόσμος. Θεολογικές, επικές και φιλοσοφικές θεωρίες.

«*Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γήν.*» (Γεν. Α', 1)¹ Σύμφωνα με την Ορθόδοξη Χριστιανική παράδοση, στη «Γένεσις» αναφέρεται ότι, ο Θεός έπλασε την γη και πάνω της δημιούργησε τα φυτά, τα ζώα και τον άνθρωπο με σκοπό να συνυπάρχουν και να πολλαπλασιάζονται. Με τον όρο *δημιουργία* νοείται η πράξη του Θεού κατά την οποία εκ του μηδενός προάγεται η ύπαρξη, αφού ο κόσμος δεν γεννήθηκε από μόνος του ούτε προϋπήρχε, αλλά τον δημιούργησε ο Θεός *εν χρόνω*.² Αύτη είναι η Χριστιανική θεολογική άποψη για την δημιουργία του κόσμου, μέσα στον οποίο ζει και συνυπάρχει ο άνθρωπος με τα ζώα και τα φυτά. Σε αυτό το περιβάλλον, εικάζεται ότι, ο άνθρωπος ανέπτυξε την πρωτόλεια κοινωνική του οργάνωση.

Σύμφωνα με την αρχαία ελληνική παράδοση, στην δημιουργία του κόσμου αναφέρεται ο Ησίοδος στο έργο του «*Θεογονία*», όπου η Γαία, το Χάος και ο Έρως είναι τα τρία στοιχεία που προϋπάρχουν, χωρίς να έχουν γεννηθεί το ένα από το άλλο. Πρόκειται για αυτογέννητες μορφές –οι δύο πρώτες, που απέχουν χρονικά στην σειρά γέννησης τους, ενώ ο Έρως είναι αυτός που ωθεί και ενώνει τις άλλες δύο δυνάμεις και τις οδηγεί στη δημιουργία. Από το Χάος γεννήθηκε η Νύχτα και το Έρεβος και από την ένωση των δύο ο Αιθέρας και η Ημέρα. Η Γαία γέννησε όλα τα απαραίτητα στοιχεία του κόσμου, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό το σύμπαν. Στη «*Θεογονία*» ο Ησίοδος αποπειράθηκε να συγκεντρώσει του θρησκευτικούς μύθους που ήταν διαδεδομένοι στην Ελλάδα, να καταγράψει τις δοξασίες που επικρατούσαν αναφορικά με τη δημιουργία του κόσμου, καθώς και να αποτυπώσει τα γενεαλογικά δέντρα των θεών.³

Από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, τη Φιλοσοφία και τη διάνοηση απασχόλησαν θέματα που αφορούν τις ανθρώπινες και ζωικές κοινωνίες. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να εξηγήσουν την δημιουργία του κόσμου εστιάζοντας στην Κοσμογονία που απαντά στο ερώτημα της γέννησης του κόσμου, στην Κοσμολογία που αφορά την υφή και τη λειτουργία του κόσμου και στην Γνωσιολογία που ασχολείται με τα όρια και τις δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης.⁴ Η απαρχή του ανθρωποκεντρισμού έγινε με τον Σωκράτη. Από το ιστορικό αυτό σημείο, κέντρο της φιλοσοφίας και της φιλοσοφικής σκέψης ήταν ο άνθρωπος. Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι των αρχών του 7^{ου} αιώνα π.Χ.,

¹ Μωυσής, (1513 π.Χ.), Η Γένεσις, στο *Παλαιά Διαθήκη*, τ.Α' Πεντάτευχος, (Ερμην. Απόδοση: Κολιτσάρας, Θ., Ιωάννης), Αθήνα, Εκδ: Κ. Κουμουνδουρέας (1981), σ.9.

² Στο ίδιο, σ.9.

³ Ησίοδος, (8^{ος} αι. π.Χ.), *Θεογονία*: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=1

⁴ Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M., (2014), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, (μτφ: Κουρτοβίκ, Δ.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ, σ.σ. 17-24.

έδωσαν διαφορετική εξήγηση στη δημιουργία το κόσμου. Ο Θαλής, καταλήγοντας είπε ότι «το νερό είναι η αρχή των πάντων», ο Αναξίμενης στήριξε την κοσμολογία τους στο άπειρο και υποστήριξε ότι η πρώτη μορφή ζωής ήταν ιχθυόμορφη, ο Αναξίμενης αναζήτησε την αρχή του κόσμου στον αέρα και τις μεταβολές του. Ο Ξενοφάνης, όρισε ως αρχή το νερό και τον αέρα, ο Ηράκλειτος, επιχειρηματολόγησε σχετικά με την φωτιά και το «*Ηρακλείτειο πυρ*», ενώ ο Παρμενίδης διατύπωσε ότι «*όλα τα όντα και όλα τα πράγματα είναι*». Το *είναι* (αμετάβλητο) σε αντίθεση με το *μη είναι* (ψευδαίσθηση) είναι τα κριτήρια του *λόγου* (λόγος= λογική ή ομιλία ή αιτία ή αναλογία), άρα ο κόσμος δεν υπάρχει. Ο Εμπεδοκλής περιγράφει το κοσμικό *γίνεσθαι* ως αποτέλεσμα μείξης, διαχωρισμού και αλληλεπίδρασης τεσσάρων στοιχείων (ριζώματα) και ο Αναξαγόρας βάσισε το σύστημα του στα σπέρματα, δηλαδή τη μείξη βασικών δομικών στοιχείων που είναι αθέατα και άπειρα.⁵

Αντίστοιχες θεωρίες, με τις παραπάνω, έχουν αναπτυχθεί πλείστες και διαφορετικές που άπτονται ποικίλων επιστημονικών κλάδων όπως η Ιστοριογραφία, η Γεωλογία, η Αστροφυσική, η Ανθρωπολογία κ.α., καθώς και Θρησκευτών σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Επιλέχθηκαν η Χριστιανική και η αρχαία ελληνική (θεολογική και φιλοσοφική) άποψη, διότι ευθυγραμμίζονται με την ελληνική παράδοση και τα λατρευτικά ήθη και έθιμα πάνω στα οποία δομήθηκε η ελληνική κοινωνία, η οποία επηρέασε σε μεγάλο βαθμό κοινωνίες και άλλων χωρών.

Δαρβινική θεωρία και κοσμολογικές θεωρίες. Μια άλλη άποψη.

Υπάρχουν τρεις κοσμολογικές θεωρίες που έχουν διατυπωθεί: (1) Η θεωρία του αναδυόμενου σύμπαντος, όπου σε κάποια στιγμή του παρελθόντος το σύμπαν ξεφύτρωσε ξαφνικά και από τότε εξελίσσεται, (2) η θεωρία του σταθερού σύμπαντος, όπου το σύμπαν ήταν, είναι και θα είναι αμετάβλητο, (3) η θεωρία του επαναλαμβανόμενου σύμπαντος, στην οποία εντάσσονται οι θεωρίες κυκλικής επανάληψης, δηλαδή, για περιόδους γέννησης, εξέλιξης και καταστροφής του σύμπαντος. Σήμερα επικρατεί η *Big Bang Theory*, που ανήκει στην πρώτη θεωρία.⁶ Δεν θα εμπλακούμε στην εξήγηση του κόσμου, διότι θεωρούμε ότι άπτεται άλλου επιστημονικού πεδίου. Ωστόσο, σύμφωνα με την επιστήμη της Γεωλογίας και της Παλαιοντολογίας, μέχρι τον 17^ο-18^ο αιώνα, υπήρχε η θεωρία περί σταθερότητας των ειδών. Όμως, ο Κάρολος Δαρβίνος, με το μνημειώδες σύγγραμμα «*Η καταγωγή των ειδών*», έθεσε τις βάσεις της εξελικτικής βιολογίας, καθώς διατύπωσε ότι οι πληθυσμοί εξελίσσονται δια

⁵ Καλογεράκος, Ι., Θανασάς, Π., (2000), Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, στο *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ.35-79

⁶ Κοσμολογικές θεωρίες:

www.researchgate.net/publication/292538843_Oi_prodrimikes_kosmologikes_theories_tou_Giordano_Bruno_The_prodrimic_cosmological_theories_of_Giordano_Bruno

μέσου των γενεών με μια διαδικασία που ονόμασε *φυσική επιλογή*. Στο έργο του παρουσιάζει αποδείξεις και στοιχεία – προϊόν παρατηρήσεων, πειραμάτων και επιστημονικών συζητήσεων- για την καταγωγή και εξέλιξη των ειδών. Το έργο του χωρίζεται σε δύο βασικές θέσεις (i) Όλα τα είδη προέρχονται από κοινά προγονικά είδη, μέσω τροποποιήσεων και (ii) οι τροποποιήσεις αυτές συντελούνται εξαιτίας της φυσικής επιλογής που επιδρά στις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε άτομα του ίδιου είδους.⁷

Η κοινωνία και η εξέλιξη της μέσα στο χρόνο και τον χώρο.

«Κοινωνία είναι ένα σύνολο ανθρώπων που ζουν οργανωμένα, σύμφωνα με συγκεκριμένους κανόνες και αμοιβαίες σχέσεις αλληλεξάρτησης, υιοθετώντας ένα κοινό τρόπο ζωής που αναπτύσσετε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο».⁸ Η κοινωνική οργάνωση και η πολιτισμική διαμόρφωση των πρώτων κοινωνιών έχουν τις ρίζες τους στο μακρινό παρελθόν και συγκεκριμένα στην Εποχή του Λίθου, σύμφωνα με τις ανακαλύψεις της αρχαιολογικής σκαπάνης. Τρία είναι τα μεγαλύτερα ορόσημα της ιστορίας της ανθρωπότητας: α) η Παραγωγική Επανάσταση, δηλαδή η εμφάνιση και επικράτηση του κτηνοτροφικού και γεωργικού βίου, β) η εμφάνιση των Πολιτισμών της γραφής συνδυαστικά με την Επανάσταση των Άστεων και γ) η Βιομηχανική επανάσταση που με το πέρασμα των χρόνων μετουσιώθηκε σε Επιστημονική επανάσταση.⁹

Την Εποχή του Λίθου οι άνθρωποι επιζήτησαν την μόνιμη εγκατάσταση και την παραγωγή τροφής με ίδια μέσα. Από την εποχή εκείνη κι ύστερα, οι κοινωνίες μεταλλάχθηκαν και εξελίχθηκαν με ραγδαίο ρυθμό. Την Εποχή του Χαλκού, επικράτησε το φαινόμενο της Πρώιμης Αστικοποίησης, καθώς η πρώτη μορφή συλλογικής οργάνωσης, εντάχθηκε στο πλαίσιο οικιστικών μονάδων. Στην Ύστερη Χαλκοκρατία, επικράτησε το ανακτορικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Στον ελλαδικό χώρο, η μινωική Κρήτη αρχικά και η Μυκηναϊκή κοινωνία στη συνέχεια, εφάρμοσαν αυτά τα συστήματα που για αρκετές εκατονταετηρίδες χρόνων, ως την τελική κατάρρευση, αποτέλεσαν πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης.¹⁰

Από τον 11^ο μέχρι τον 9^ο αι. π.Χ., με την οριστική κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων, σε συνδυασμό με την μετακίνηση των πληθυσμών και την κάθοδο των φύλων,¹¹ δημιουργήθηκε η πρώτη οργάνωση σε πόλεις – κράτη. Στην διάρκεια της περιόδου, υπήρξε ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και

⁷ Δαρβίνος, Κ., (1997), *Η Καταγωγή των ειδών*, (μτφ: ΔΕΠ Τμήματος Βιολογίας Πανεπιστημίου Πατρών), (πρόλογος: Αλαχιώτης, Σ.), Πάτρα, εκδ: Πανεπιστημίου Πατρών, σ.σ. 15-23.

⁸ Giddens, A., (2002), *Κοινωνιολογία*, (μτφρ – Επιμ: Τσαούσης, Γ.Δ), Αθήνα, εκδ: Gutenberg, σ.68.

⁹ Θεοχάρης, Δ., (2015), *Η εποχή του Λίθου στην Ελλάδα, στο συλλογικό Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.1 (Προϊστορία και Πρωτοϊστορία), Αθήνα, εκδ: Εκδοτική Αθηνών, σ.30.

¹⁰ Ιωάννου, Θ., (2002), *Οι Προϊστορικοί Χρόνοι*, τ.Α', στο συλλογικό *Ελληνική Ιστορία, Ο Αρχαίος Ελληνικός Κόσμος*, Β' έκδοση, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.68.

¹¹ Andrewes, A., (2008), *Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, (μτφρ. Παναγόπουλος, Α.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ, σ.σ. 123-139.

των κατοικήσιμων περιοχών ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε η πρώτη θρησκευτική δραστηριότητα. Η κατάκτηση της γραφής ήταν μια πραγματική επανάσταση, αφού έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καλύτερη επικοινωνία των ανθρώπων. Επιπροσθέτως, κληροδότησε σπουδαίους θησαυρούς στις επόμενες γενεές - όπως η επική ποίηση, οι αναθηματικές επιγραφές και η γραπτή αποτύπωση των νόμων. Σημαντικό επίτευγμα της εποχής ήταν η επαφή με άλλες χώρες, όπως η Φοινίκη και οι πολιτισμοί που βρίσκονταν πλησιέστερα στην Εγγύς Ανατολή, διαμέσου Ιωνίας.¹²

Στον ελλαδικό χώρο, επιφανέστερες πόλεις - κράτη ήταν η Αθήνα και η Σπάρτη, μέχρι τα τέλη του 4^ο αι. π.Χ όπου παρατηρείται η σταδιακή κατάρρευση τους καθώς ανερχόμενη δύναμη, με ισχυρή κοινωνική οργάνωση, αποτέλεσε το Μακεδονικό βασίλειο του Φιλίππου.¹³ Παρόμοια σχήματα με τον Ελλαδικό χώρο, παρατηρούνται σε κάθε γωνία του κόσμου, με διαφορετική όμως κοινωνική οργάνωση κάθε φορά. Διαχρονικά, από την αρχαιότητα μέχρι τον 17^ο αιώνα μ.Χ., οι άνθρωποι δεν σταμάτησαν να δημιουργούν κοινωνικά μορφώματα, τα οποία αναπτύσσονταν με κριτήριο τις ανθρώπινες ανάγκες και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Κοινωνική κατανομή από τον 17^ο αιώνα μ.Χ. έως σήμερα.

Ο διαχωρισμός των πρώτων κοινωνιών ήταν ή αγροτικές ή ποιμενικές ή ο συνδυασμός αυτών.¹⁴ Από τον 17^ο αιώνα και μετά, η Αποικιοκρατία της Δύσης συντέλεσε στον διαχωρισμό του κόσμου σε τρεις βαθμίδες.¹⁵

(α) Για τις κοινωνίες του πρώτου κόσμου, κύριο χαρακτηριστικό είναι η έντονη αστικοποίηση, εξαιτίας της ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής. Στις κοινωνίες αυτές, εμφανίζονται φαινόμενα έντονων ταξικών διαφορών και κοινωνικών ανισοτήτων.¹⁶ Οι ΗΠΑ, τα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης, η Αυστραλία και η Ιαπωνία, είναι κάποιες από αυτές.¹⁷

(β) Οι κοινωνίες του δεύτερου κόσμου έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την βιομηχανική και αγροτική παραγωγή, την μέτρια αστικοποίηση και τις έντονες κοινωνικές ανισότητες και ταξικές διαφορές, που δεν τις χαρακτηρίζουν ακραία οικονομικο-πολιτικά φαινόμενα. Σε αυτές ανήκουν οι χώρες της πρώην ΕΣΣΔ και της Ανατολικής Ευρώπης, δηλαδή κυρίως κομμουνιστικές κοινωνίες.¹⁸

(γ) Οι κοινωνίες που ανήκουν στον τρίτο κόσμο είναι όσες έχουν ως κύρια ασχολία την αγροτική

¹² Mosse, C., Schnapp – Gourbeillon, A., (2013), *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*, (14^η έκδοση), (μτφρ: Στεφάνου, Λ.), Αθήνα, εκδ: Παπαδήμα, σ.σ.136-137.

¹³ Μαστραπάς, Α., (2002), *Η Πόλη - Κράτος, τ.Α΄*, στο συλλογικό *Ελληνική Ιστορία, Ο Αρχαίος Ελληνικός Κόσμος*, Β΄ έκδοση, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.119

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 104.

¹⁵ Στο ίδιο, σ.σ.114-115.

¹⁶ Στο ίδιο, σ.σ. 114-115.

¹⁷ Στο ίδιο, σ.σ. 115-116.

¹⁸ Στο ίδιο, σ.σ. 116-117.

παραγωγή και προσπαθούν να αναπτυχθούν έστω και υποτυπωδώς. Ζουν σε αγροτικές περιοχές, αλλά έχουν ως απώτερο στόχο να μετακινηθούν στα πλησιέστερα αστικά κέντρα, ούτως ώστε να αναβαθμίσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Σε αυτές τις κοινωνίες υπάρχουν έντονες φυλετικές και ταξικές διαφορές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το δουλεμπόριο που ανέπτυξαν οι άποικοι στην Ασία, Αφρική και Νότια Αμερική, με χώρες όπως οι ΗΠΑ και τη Βραζιλία, με αποτέλεσμα την πληθώρα έγχρωμων σε αυτές. Η πλειονότητα των κοινωνιών που ανήκουν στον τρίτο κόσμο υπέστησαν την βαρβαρότερη μορφή αποικιακής εξουσίας.¹⁹

Τομή στην σύγχρονη κοινωνική δομή, αποτελεί η περίοδος της Βιομηχανικής επανάστασης, από το τέλος του 18^{ου} με αρχές 19^{ου} αιώνα. Στο χρονικό αυτό διάστημα η μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού παρατηρείται στα αστικά παραγωγικά κέντρα. Συν τω χρόνω, παρατηρείται ανακατανομή της κοινωνικής δομής, όπου σε συνδυασμό με τον εξ ορθολογισμό των διαδικασιών παραγωγής γεννιέται η ανάγκη συντονισμού μεταξύ των ρόλων και των θεσμών (πολιτική – υγεία – παιδεία κ.α.). Επίσης, εμφανίζεται το φαινόμενο της ανεργίας και η ραγδαία εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών και επιδημιών.²⁰

Τον 20^ο αιώνα, με την εμφάνιση της επιστήμης της κοινωνιολογίας και κατ' επέκταση των ευρημάτων της, έχουμε υπαγόρευση πολιτικών ρυθμίσεων και αποφάσεων. Σταδιακά, ο άνθρωπος απομακρύνεται από την θεοκρατική σκέψη, καθώς επέρχεται η αλληλοσύνδεση πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Ειδικότερα, με την ιλιγγιώδη εξέλιξη της Νέα Τεχνολογίας, στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, άλλαξε δραστικά η κοινωνικοπολιτική κατάσταση των κοινωνιών του Δεύτερου κόσμου, καθώς απέδωσε η προσπάθεια τους για ανάπτυξη και κατάταξη σε ανώτερη βαθμίδα.²¹

Στον 21^ο αιώνα της Μεταβιομηχανικής κοινωνίας, παρόλο που παρατηρείται ανάπτυξη του τριτογενή τομέα παραγωγής και της οικονομίας γενικότερα, το σημαντικότερο φαινόμενο, που άλλαξε τον παγκόσμιο χάρτη, είναι η Παγκοσμιοποίηση. Η αλληλεξάρτηση, η τριβή μεταξύ των ανθρώπων και η ενσωμάτωση τους σε εταιρίες ή τραστ, σε όλα τα μέρη του κόσμου, κατάργησε για πάντα τα «σύνορα» δημιουργώντας μια παγκόσμια κοινωνία.²² Επιβάλλεται να αναφέρουμε ότι, στην Αφρική, την Μέση Ανατολή και την Κεντρική Ασία υπάρχουν ακόμα κοινωνίες που ζουν με τον ομαδικά πρωτόγονο τρόπο, δηλαδή σε κλειστές ομάδες λίγων ανθρώπων, με κύρια ασχολία τη γεωργία και την τροφосυλλογή.²³

¹⁹ Στο ίδιο, σ.σ. 120-121.

²⁰ Giddens, A., (1993), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, (μτφρ. Τριανταφυλλοπούλου, Ν.), (Επιμ. Κονιαβίτης, Θ.), Αθήνα, εκδ: Οδυσσέας, σ.σ.49-59.

²¹ Giddens, A., (1993), ό.π. σ.σ.50-59.

²² Στο ίδιο, σ.σ. 117- 137.

²³ Giddens, A., (2002), ό.π. 104-105.

Λειτουργία και Δομή των κοινωνιών μέσα στον χρόνο.

Σύμφωνα με τον Αμερικάνο ανθρωπολόγο Elman Service η ταξινόμηση των πρώτων κοινωνιών χωρίζεται σε τέσσερις κατηγορίες ως εξής:

Ομάδες, δηλαδή κοινωνίες μικρής κλίμακας, λιγότερες των εκατό ατόμων που αποτελούνται από κυνηγούς – τροφοσυλλέκτες που κινούνται εποχικά με σκοπό την ανεύρεση τροφής. Τα μέλη συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, δεν έχουν τυπικούς ηγέτες, οικονομικές διαφορές και ανομοιότητες στην κοινωνική θέση των μελών τους. Κύρια χαρακτηριστικά μιας ομάδας είναι οι αξίες, η ποιότητα του ηγέτη, η φύση και δομή της, η συμμετοχή των μελών, η συνοχή και το ευρύτερο περιβάλλον.²⁴

Φυλές, που είναι πολυπληθέστερες, αριθμούν μερικές εκατοντάδες ανθρώπων, που ζουν μόνιμα σε ένα σημείο και η διατροφή τους εξαρτάται από την καλλιέργεια φυτών και εξημερωμένων ζώων. Το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας συνδέεται με δεσμούς αίματος. Αρκετές από αυτές τις κοινωνίες έχουν αρχηγό, πρωτεύουσα και έδρα εξουσίας, μολονότι ο αρχηγός στερείται οικονομικής βάσης, στοιχείο απαραίτητο για την αποτελεσματική άσκηση εξουσίας.²⁵

Αρχηγικές κοινωνίες, οι οποίες λειτουργούν βάση των διαφορών στην κοινωνική θέση, δηλαδή την αρχή κατάταξης. Διάφορα σόγια ταξινομούνται βάση της κλίμακας κύρους από το αρχαιότερο σόι, από το οποίο εκλέγεται ο αρχηγός. Ο ρόλος του αρχηγού θεωρείται ουσιαστικός, μολονότι, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα διαστρωμάτωση μέσα στις τάξεις. Διατίθεται κέντρο εξουσίας, μόνιμο λατρευτικό και τελετουργικό κέντρο και γραφειοκρατικό σύστημα. Οι αρχηγικές κοινωνίες αποτελούνται από 5.000 έως 20.000 άτομα.²⁶

Πρώιμα κράτη, τα οποία διατηρούν τα χαρακτηριστικά των αρχηγικών κοινωνιών, αλλά ο ηγεμόνας έχει την ρητή εξουσία να θεσπίζει νόμους και να επιβάλλει τακτικό στρατό. Αυτός ο τύπος κοινωνίας δεν εξαρτάται από τους δεσμούς συγγένειας και διαστρωματώνεται σε κοινωνικές τάξεις. Στην βάση της κοινωνικής πυραμίδας εδράζουν οι αγρότες, οι δουλοπάροικοι και οι φτωχοί αστοί. Πάνω από αυτούς βρίσκονται οι εξειδικευμένοι τεχνίτες, πιο πάνω οι συγγενείς του ηγεμόνα και οι ιερείς ενώ στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται ο ηγεμόνας. Η κεντρική πρωτεύουσα στεγάζει τα μεγάλα δημόσια κτήρια, τους ναούς, τους χώρους εργασίας για την διοικητική γραφειοκρατία. Σε αυτές τις κοινωνίες το κέντρο της πόλης αποτελείται από περισσότερα από 5.000 άτομα και παρουσιάζει χαρακτηριστικά αστικού οικισμού, ενώ γύρω από αυτό αναπτύσσονται περιφερειακά κέντρα ως χωριά.²⁷

²⁴ Renfrew, C., Bahn, P., (2013), *Αρχαιολογία. Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογής*, (μτφρ: Καράλη – Γιαννακοπούλου, Λ.), Αθήνα, εκδ: Καρδαμίτσα, σ.179., Douglas, T., (1997), *Η επιβίωση στις ομάδες: Βασικές αρχές της συμμετοχής σε ομάδες*, (μτφ: Αραμπατζής, Γ.), Αθήνα, εκδ:Ελληνικά Γράμματα, σ.63.

²⁵Renfrew, C., Bahn, P., (2013), Ό.π., σ. 181

²⁶ Στο ίδιο, σ.181

²⁷ Στο ίδιο, σ.181.

Αναφορικά με τις κοινωνίες, από τον 19^ο αιώνα και μετά, συναντάμε τον όρο *Κοινωνική Στρωμάτωση*, στον οποίο συμπεριλαμβάνονται όλες οι κοινωνίες διαχρονικά και παγκόσμια. Σύμφωνα με αυτή, η κοινωνία δομείται από ανισότητες μεταξύ διαφόρων ομάδων του πληθυσμού, δηλαδή, οι περισσότεροι ευνοημένοι βρίσκονται στην κορυφή ενώ οι λιγότερο προνομιούχοι στη βάση. Διακρίνουμε τέσσερα συστήματα *Στρωμάτωσης*: την δουλεία, την κάστα, τις νομοκατεστημένες τάξεις και τις κοινωνικές τάξεις, τις οποίες θα αναλύσουμε παρακάτω.²⁸

Δουλεία: πρόκειται για την ακραία μορφή ανισότητας διότι τα άτομα αποτελούν ιδιοκτησία των αφεντικών τους. Υπάρχουν διάφορων μορφών νομικές ρυθμίσεις για τη δουλεία, οι οποίες διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των κοινωνιών. Στις ΗΠΑ, τις Δυτικές Ινδίες και την Νότια Αμερική του 19^{ου} αιώνα μΧ οι δούλοι χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως υπηρέτες στα σπίτια ή ως εργάτες στις φυτείες. Στην Κλασική Αθήνα τους συναντάμε σε διάφορες θέσεις και μάλιστα αρκετές φορές σε πόστα ευθύνης. Αποκλείονταν από το στρατό ή τις πολιτικές θέσεις, μολονότι ήταν εγγράμματοι ή εκπαιδευμένοι σε διάφορα επαγγέλματα. Η ιστορία είναι γεμάτη από εξεγέρσεις δούλων που συχνά κατάφεραν να κατακτήσουν την ελευθερία τους. Τον 19^ο μΧ αιώνα στις Δυτικές Δυνάμεις παρατηρείται το τελευταίο φαινόμενο δουλεμπορίου ενώ από την εποχή της απελευθέρωσης δούλων στην Νότια και Βόρεια Αμερική, πριν περίπου εκατό χρόνια, εκριζώθηκε η δουλεία ως επίσημος θεσμός ενώ σήμερα έχει ολότελα εξαφανισθεί.²⁹

Κάστα: συνδέεται κατά κύριο λόγο με τους πολιτισμούς τις ινδικής υποηπείρου. Η λέξη δεν έχει ινδική προέλευση αλλά πορτογαλική και σημαίνει ράτσα ή καθαρή καταγωγή. Το σύστημα της κάστα είναι πολύπλοκο καθώς διαφέρει δομικά από την μια περιφέρεια στην άλλη σε βαθμό που δεν αποτελεί στην πραγματικότητα ενιαίο σύστημα, αλλά χαλαρή ποικιλία ξεχωριστών πρακτικών και πεποιθήσεων. Το *καστικό* σύστημα συνδέεται με την μετεμψύχωση που είναι το βασικός πυλώνας της ινδικής πίστης. Το σύστημα αυτό δεν υπήρξε ποτέ στατικό, διότι τα άτομα της κάστας να μεν δεν μπορούσαν να μετακινηθούν από την μία κάστα στην άλλη, ολόκληρες ομάδες όμως μπορούσαν να αλλάξουν θέση στην *καστική* ιεραρχία. Η έννοια της κάστας χρησιμοποιήθηκε και στην Νότια Αφρική, όπου ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ μαύρων και λευκών διατηρήθηκε ως πρόσφατα, όπου η σεξουαλική επαφή και η επιγαμία μεταξύ τους απαγορευόταν από τον νόμο.³⁰

Νομοκατεστημένες τάξεις: πρόκειται για κατάταξη που αφορά κυρίως την ευρωπαϊκή φεουδαρχία, μολονότι την συναντάμε και σε άλλους παραδοσιακούς πολιτισμούς. Αποτελούνται από στρώματα με διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις το ένα απέναντι στο άλλο. Την ανώτερη

²⁸ Giddens, A., (2002), ό.π. σ.338.

²⁹ Στο ίδιο, σ.338-339.

³⁰ Στο ίδιο, σ.σ, 339-340.

νομοκατεστημένη τάξη της Ευρώπης αποτελούσαν οι μη τιτλούχοι ευγενείς και οι αριστοκράτες. Άλλη νομοκατεστημένη τάξη αποτελούσε ο κλήρος, που βρισκόταν σε χαμηλότερη θέση με ξεχωριστά προνόμια. Ακόμα χαμηλότερα στην ιεραρχία της ήταν οι κοινοί θνητοί (οι έμποροι, οι ελεύθεροι αγρότες, οι δουλοπάροικοι και οι βιοτέχνες). Η βασική διαφορά με τις κάστες ήταν ότι επιτρεπόταν ένας αριθμός επιγαμίας και ατομικής κινητικότητας μεταξύ των τάξεων αυτών. Η τάξη αυτή δημιουργήθηκε κατά το παρελθόν όπου η παραδοσιακή αριστοκρατία ελκόταν από την ευγενική καταγωγή. Στην μεσαιωνική Ευρώπη, που επικρατούσε το φεουδαρχικό σύστημα οι νομοκατεστημένες τάξεις είχαν στενή σύνδεση με την τοπική κοινωνία του φέουδου ή του τιμαρίου. Η Κίνα και η Ιαπωνία, που ήταν συγκεντρωτικές παραδοσιακές κοινωνίες, οργανώθηκαν σε εθνική βάση. Αρκετές φορές οι διαφορές μεταξύ των ατόμων αυτής της τάξης εδράζουν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, με αυστηρότερη την περίπτωση του καστικού συστήματος της Ινδίας.³¹

Κοινωνική τάξη: *«είναι μίας μεγάλης κλίμακας σύνολο ατόμων που μοιράζονται κοινούς οικονομικούς πόρους, οι οποίοι πόροι, ασκούν ισχυρή επίδραση στον τρόπο ζωής τους».* Το επάγγελμα και η κατοχή πλούτου αποτελεί το κύριο κριτήριο της ταξικής διαφοροποίησης δημιουργώντας τρεις τάξεις: την άνω τάξη, βιομήχανοι, πλούσιοι, ανώτατα διοικητικά στελέχη και εργοδότες. Την μεσαία τάξη που περιλαμβάνει τους επαγγελματίες και τους εργάτες του λευκού περιλαίμιου³² και την τρίτη τάξη την εργατική τάξη, η οποία αποτελείται από τους εργάτες του γαλάζιου περιλαίμιου³³ και τους χειρώνακτες. Η κύριες διαφορές της τρίτης τάξης με τις δύο προηγούμενες είναι: (1) Η κοινωνική τάξη δεν θεμελιώνεται σε θρησκευτικές ή νομικές βάσεις. Η συμμετοχή σε αυτή την τάξη δεν στηρίζεται σε κληρονομικά μεταβιβαζόμενες θέσεις, τα ταξικά συστήματα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ρευστότητα από άλλες μορφές στρωμάτωσης ενώ τα όρια των κοινωνικών τάξεων δεν είναι σαφή. Δεν υπάρχει περιορισμός επιγαμίας ανάμεσα στα πρόσωπα από διαφορετικές τάξεις. (2) Η κοινωνική τάξη των ατόμων είναι προϊόν ατομικής κατάκτησης και όχι δεδομένη όπως συμβαίνει σε άλλα συστήματα στρωμάτωσης. Η κοινωνική κινητικότητα είναι πιο συνηθισμένη από άλλα συστήματα. (3) Η κοινωνική τάξη εξαρτάται από οικονομικές διαφοροποιήσεις των ατόμων διαφόρων ομάδων σε αντίθεση με άλλα συστήματα όπου οι μη οικονομικοί παράγοντες είναι πολύ σημαντικοί, πχ Ινδία και (4) Τα ταξικά συστήματα λειτουργούν με μεγάλης κλίμακας απρόσωπες σχέσεις. Οι συνθήκες αυτές αφορούν κατά κύριο λόγο όσους ανήκουν σε επαγγελματικές κατηγορίες, ως αποτέλεσμα των οικονομικών συνθηκών που επικρατούν.³⁴

³¹ Στο ίδιο, σ.σ,341-341.

³² Εργάτες λευκού περιλαίμιου, δηλαδή γραφειοκράτες. <https://www.academia.edu>

³³ Εργάτες γαλάζιου περιλαίμιου, δηλαδή αυτοί που φοράνε στολή εργασίας.

³⁴ Στο ίδιο, σ.σ,342-343.

Για την σωστή λειτουργία των κοινωνιών, καθοριστικό παράγοντα αποτελεί η πολιτική και κατ' επέκταση η διακυβέρνηση. Η διακυβέρνηση προκύπτει μέσω της εξουσίας που δίνει ο λαός στην κυβέρνηση (στους πολιτικούς σχηματισμούς) ώστε να ασκήσουν την εξουσία. Σημαντική έννοια αποτελεί το κράτος, το οποίο υπάρχει όταν υπάρχει κρατικός πολιτικός μηχανισμός διακυβέρνησης που κυβερνάει σε μια ορισμένη περιοχή. Η εξουσία του στηρίζεται σε ορισμένο νομικό σύστημα καθώς και στην ικανότητα χρησιμοποίησης στρατιωτικής δύναμης, ώστε να μπορέσει να εφαρμόσει την πολιτική του. Ανά τον κόσμο εφαρμόζονται πολλά και διαφορετικά πολιτικά συστήματα όπως η Δημοκρατία, η Συμμετοχική Δημοκρατία, η Μοναρχία, η Φιλελεύθερη Δημοκρατία, ο Κομμουνισμός, ο Σοσιαλισμός κ.α.³⁵ Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, ο άνθρωπος γεννιέται και αναπτύσσεται μέσα σε οργανικές κοινότητες καθώς ο πολιτικός σύνδεσμος δεν είναι κάτι οργανικό, αποτελεί απλά μια οργάνωση. Οι πρωτογενείς κοινοτικοί οργανισμοί που ξεκινάνε από την οικογένεια και την φυλή και φθάνουν ως την τοπική σχέση γειτονίας, λειτουργούν χωρίς την ύπαρξη πολιτικού συνδέσμου.³⁶

Οι ανατρεπτικοί αιώνες. 19^{ος} και 20^{ος} μΧ. Ιστορική αναδρομή, πολιτικά καθεστώτα, πολιτικές ιδεολογίες.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί ορόσημο της ανθρώπινης ιστορίας, καθώς άλλαξε τις απόψεις για την πολιτική και τις κυβερνήσεις. Η Ρωσική Επανάσταση (1917) έφερε στο προσκήνιο τον Κομμουνισμό την στιγμή που σε άλλα σημεία της Ευρώπης τα Σοσιαλδημοκρατικά κόμματα κέρδιζαν εκλογές και σχημάτιζαν κυβερνήσεις για πρώτη φορά. Η Σύγχρονη Εποχή σημαδεύτηκε από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συν τω χρόνο η πολιτική φιλοσοφία παρακμάζει και αναδύεται η στατιστική μέθοδος και ο *Συμπεριφορισμός*. Στην Ηπειρωτική Ευρώπη ανθεί ο *Μαρξισμός* καθώς η νίκη του Μάο Τσε Τουνγκ στην Κίνα και του Κάστρο στην Κούβα, σε συνδυασμό με τον Μάη του '68, οδήγησαν στην επαναστατική ιδεολογία. Τις δεκαετίες 1950-1960 η αποικιοκρατία και ο ρατσισμός αναδύονταν τη στιγμή που ο προβληματισμός των ακαδημαϊκών στρεφόταν στο δίλλημα αν πρέπει να επικρατήσει ο *Ωφελιμισμός* ή τα οικονομικά μοντέλα, σε πολιτικά ζητήματα. Η άνοδος των κινημάτων του φεμινισμού, και των ΛΟΑΤ+, σε συνδυασμό με το τέλος της αποικιοκρατίας, του αποκλεισμού των Αφροαμερικάνων και των σεξουαλικών μειονοτήτων, οδήγησαν στην αμφισβήτηση του «*Κοινωνικό Συμβολαίου*» από τους Μίλς και Πάτερμαν, εφόσον -το «*Κοινωνικό Συμβόλαιο*»- απέκλειε γυναίκες και έγχρωμα άτομα.³⁷

³⁵ Στο ίδιο, σ.σ, 455-459.

³⁶ Φίλιας, Β., (1976), *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και Μεθοδολογία. (μια εισαγωγή στο έργο του)*, Αθήνα, εκδ: Λιβάνη –Νέα σύνορα, σ.σ.105-106.

³⁷ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/world-war-i>, Χατζηαργύρης, Κ., (1984), *Δημοκρατία και Σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ: Επικαιρότητα, σ.σ.8-10., Bowles, S., Edwards, R., (1999), *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό*, Α΄ τόμος, (μτφ:

Κατά τις δεκαετίες 1950 – 1980 στην Ευρώπη εμφανίστηκαν νέες φιλοσοφικές τάσεις, όπως η Σχολή της Φρανκφούρτης, και στοχαστές όπως ο Χάμπερμας και ο Αντόρνο που συνδύαζαν Μαρξιστικές και Φροϋδικές³⁸ θεωρίες. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, στοχαστές όπως ο Νίτσε,³⁹ ο Φουκώ, και ο Ντερντά ανέπτυξαν κριτικές και εναλλακτικές λύσεις στο διάλογο μεταξύ Ρεπουμπλικανικού λόγου και Φιλελεύθερου κοινωνικού. Από το 1990 και μετά οι θεωρητικοί βρήκαν πεδίο εφαρμογής και ανέπτυξαν ποικίλα επιχειρήματα, για την πολιτική, σε σχέση με την εκκοσμίκευση, τον πλουραλισμό και την αποδοχή των φύλων.⁴⁰ Παρακάτω ακολουθούν αναλύσεις που βασίζονται στα πολιτικά συστήματα, τα καθεστώτα και τις πολιτικές ιδεολογίες που καθόρισαν τον 19^ο και 20^ο αιώνα.

Πολιτικό σύστημα: καλείται ένα σύνολο αλληλοεξαρτώμενων θεσμών που διέπονται από όρια σχετιζόμενα με το εξωτερικό περιβάλλον και κανόνες που βρίσκονται συνήθως καταγεγραμμένοι σε καταστατικό κείμενο που ορίζει τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι θεσμοί έχουν ως κύρια λειτουργία την λήψη αποφάσεων με συλλογική επίπτωση και μπορούν να επιβληθούν. Το πολιτικό σύστημα έχει ταυτότητα, δηλαδή διακριτά στοιχεία ώστε να ξεχωρίζει από άλλα συστήματα, πολιτική δράση και όρια. Το πολιτικό σύστημα λειτουργεί βάση των σχέσεων εκροών και εισροών. Ένα πολιτικό σύστημα δεν λειτουργεί αυτόνομα καθώς επηρεάζεται από το περιβάλλον, την συγκριτική πολιτική και την πολιτική πραγματικότητα.⁴¹

Πολιτικά καθεστώτα: 1) Κυβέρνηση, δηλαδή, οι θεσμοί που λαμβάνουν συλλογικές αποφάσεις που αφορούν την κοινωνία. 2) Διακυβέρνηση, δηλαδή, ένα σύνολο δράσεων λήψης συλλογικών

Αθανασίου, Θ. και Σταματάκης Ν.), Αθήνα, εκδ: Gutenberg, σ.σ.21-36,38-40., Τσώρτσιλ, Ο., (2022), *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ.Α, (μτφ: Καστανάρας Γ.), Αθήνα, εκδ: Γκοβόστης Εκδοτική ΑΒΕΕ, σ.σ.264-286., Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), Η διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής πολιτικής, τ.Β', στο *Ιστορία του Σύγχρονου Ευρωπαϊκού Πολιτισμού*, (μτφ: Πολυκρέτη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά Γράμματα, σ.σ.12-19,85-109,299., Kain, P., (1993), *Marx and Modern Political Theory: From Hobbes to Contemporary Feminism*, pub: Rowman and Littlefield Publishers, p.p.1-4., Aspalter, C., (2001), *Importance of Christian and Social Democratic movements in welfare politics: with special reference to Germany, Austria and Sweden*, , New York, pub: Nova Science Publishers, p.p.70-75.

³⁸ **Σίγκμουντ Φρόυντ:** Είναι ο πατέρας της ψυχανάλυσης, μεθόδου για την θεραπεία ψυχικών ασθενειών, που εξηγεί την συμπεριφορά του ανθρώπου. Ο Φρόυντ έλεγε πως η διαμόρφωση της προσωπικότητας οφείλεται στα γεγονότα που σχετίζονται με την παιδική ηλικία. Δημοσίευσε έργα για την ερμηνεία των ονείρων, την σεξουαλικότητα, την καθημερινή ζωή, το τοπογραφικό μοντέλο του νου, την προσωπικότητα και τους αμυντικούς μηχανισμούς.

<https://www.simplypsychology.org/sigmund-freud.html>

³⁹ **Νίτσε:** Γερμανός φιλόσοφος που ασχολήθηκε με την ποίηση, την φιλοσοφία και την φιλολογία. Έγραψε κριτικά δοκίμια για την ηθική, την θρησκεία, την φιλοσοφία, τον πολιτισμό και τις επιστήμες δείχνοντας ιδιαίτερη προτίμηση στην χρήση αφορισμών, μεταφορών και ειρωνείας. Κεντρικός άξονας της φιλοσοφίας του ήταν ο «Θάνατος του Θεού», η ύπαρξη του «Υπέρ- ανθρώπου», ο Προοπτικισμός, η ατέρμονη επιστροφή και η θεωρία ηθικής δούλων – κυριών. Αναφέρεται ως ο πρώτος υπαρξιστής φιλόσοφος. Η επίδραση του είναι ουσιαστική στους κλάδους του Μεταμοντερνισμού, του Υπαρξισμού και του Μεταστρουκτουραλισμού. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Νίτσε, επηρέασε καθορίστηκα τον έλληνα λογοτέχνη και φιλόσοφο Νίκο Καζαντζάκη. <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/>

⁴⁰ Ο.π, Χατζηαργύρης, Κ., (1984), σ.σ.8-10., Ό.π, Bowles, S., Edwards, R., (1999), σ.σ.21-36,38-40., Ό.π, Τσώρτσιλ, Ο., (επιστ. επιμ), (2022), σ.σ.264-286., Ό.π, Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), σ.σ.12-19,85-109,299., Ό.π, Kain, P., (1993), p.p.1-4., Ό.π, Aspalter, C., (2001), p.p.70-75.

⁴¹ <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

αποφάσεων στην κοινωνία.⁴²

Την περίοδο της Κλασικής Ελλάδας υπήρχαν έξι πολιτεύματα. Το ορθό: Μοναρχία / Αριστοκρατία / Πολιτεία και το παρεκβατικό: Τυραννία / Ολιγαρχία / Δημοκρατία. Σήμερα υπάρχουν τρεις **κατηγορίες πολιτευμάτων**: Α) Φιλελεύθερη Δημοκρατία Β) Αυταρχικά Συστήματα Γ) Ολοκληρωτικά Συστήματα.⁴³

Α) Στη Φιλελεύθερη Δημοκρατία έχουμε: α) Πολυκομματισμό β) Ελεύθερες εκλογές γ) Συνταγματικούς περιορισμούς που σχετίζονται με την άσκηση της εξουσίας δ) Ατομικές ελευθερίες και ε) Κράτος δικαίου.⁴⁴

Β) Στα Αυταρχικά καθεστώτα έχουμε: α) Την ηγεσία υπεράνω του νόμου ή να διαμορφώνει εκείνη τον νόμο β) Έλεγχο στα κόμματα, τις πληροφορίες και τις δυνάμεις ασφαλείας γ) Διαμόρφωση ιδεολογικών χαρακτηριστικών δ) Κλειστή διαχείριση εξουσίας από ομάδες, συγγενείς, φυλή ή κόμματα.⁴⁵

Γ) Τα Ολοκληρωτικά καθεστώτα χαρακτηρίζονται από: α) Απόλυτο έλεγχο στην κοινωνία β) Παρέμβαση στην ιδιωτική σκέψη και σφαίρα γ) Ιδεολογία (απουσία) δ) Στήριξη από συλλογικό μηχανισμό (οργάνωση ή κόμμα).⁴⁶

Σύμφωνα με τον Max Weber υπάρχουν τρεις τύποι κυριαρχίας της εξουσίας: 1) Παραδοσιακή (έθιμο) 2) Νομική – Ορθολογική (κανόνες) και 3) Χαρισματική (ηγέτες). Αναφορικά με τις **πολιτικές ιδεολογίες** – που ορίζονται ως συστήματα ιδεών και πεποιθήσεων που εναρμονίζονται (ή και όχι) με τον τρόπο δράσης των υποκειμένων – υπάρχουν πέντε και είναι οι εξής: Α. Κομμουνισμός Β. Σοσιαλισμός Γ. Φιλελευθερισμός Δ. Συντηρητισμός Ε. Φασισμός.⁴⁷

Α. Κομμουνισμός: είναι μια ιδεολογία που κινείται στα πλαίσια της Αριστεράς και διαβλέπει την σχέση παραγωγής (εργαζομένου) και του Καπιταλιστή εργοδότη ως μια βαθιά ανισότητα που έχει την ρίζα της στην ιδιωτικοποίηση του πλούτου, την ανελευθερία και την εκμετάλλευση. Εναντιώνεται στην καθεστηκία τάξη και προσπαθεί να την ανατρέψει. Προσπαθεί δηλαδή, να επιβάλλει την κοινωνική πρόοδο που θα προέρχεται από την κοινοκτημοσύνη και όχι την ιδιοτέλεια. Οι σημαντικότεροι εκφραστές του Κομμουνισμού είναι ο Κ. Μαρξ και ο Φ. Ένγκελς⁴⁸. Αν και η φιλοσοφία

⁴² <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

⁴³ <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

⁴⁴ <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

⁴⁵ <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

⁴⁶ <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

⁴⁷ <https://www.britannica.com/biography/Max-Weber-German-sociologist>

⁴⁸ **Ένγκελς:** Ο Ένγκελς αντιπαρτίθεται στον Ρομαντισμό καθώς για εκείνον, ο λόγος πραγματώνεται στην ιστορία των εθνών με την μορφή πολιτιστικών και πολιτικών θεσμών. Αυτή η ιστορία περιλαμβάνει εκρηκτικές συγκρούσεις ανάμεσα σε «κύριους» και «δούλους» και ολοκληρώνεται με την ίδρυση ενός κράτους «θετικής ελευθερίας» που κυβερνάται από

τους ήταν παρόμοια όσον αφορά την επανάσταση προς το κοινό καλό, ο Μαρξ επηρέασε καθοριστικά μελλοντικούς επαναστάτες του 20^{ου} αιώνα όπως ο Λένιν, ο Μάο Τσε Τουνγκ και ο Φιντέλ Κάστρο.⁴⁹

Β. Σοσιαλισμός: είναι ιδεολογία που ασπάζεται και ο κορμός του αριστερού χώρου, καθώς είναι το σύστημα εκείνο στο οποίο τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία της κοινωνίας. Αспάζεται πως, η κοινωνική ζωή επιβάλλεται να είναι προσανατολισμένη στις ανθρώπινες ανάγκες. Για τον λόγο αυτό η πολιτική αναγνώριση των κοινωνικών αναγκών αποτελεί πεδίο πάλης διαχρονικά.⁵⁰

Γ. Φιλελευθερισμός: τα σπέρματα του εδράζουν στον Αγγλικό 13^ο αιώνα και την υπογραφή της «Magna Carta», η οποία περιόριζε τις εξουσίες του Μονάρχη. Ο Μοντέρνος Φιλελευθερισμός απέκτησε μεγαλύτερη δημοφιλία με τον Ρουσσώ και τον Λοκ. Ως ιδεολογικό σύστημα, υποστηρίζει την μείωση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, καθώς επιτρέπει να φτάσει η αγορά σε ισορροπία μέσω δικών της αυτορυθμιζόμενων μηχανισμών. Αποδίδει, δηλαδή, πρωτεύοντα ρόλο στο άτομο (μονάδα) και την ελευθερία του αναγνωρίζοντας το τρίπτυχο Ατομικά – Πολιτικά – Κοινωνικά δικαιώματα.⁵¹

Δ. Συντηρητισμός: έχει τις ρίζες του στον 19^ο αιώνα, ως ιδεολογία που αντιδρά στις αλλαγές που επέφερε η Γαλλική Επανάσταση. Αυτή η αντίδραση συνεχίζεται και σήμερα σε οτιδήποτε ριζικά νέο και προοδευτικό που κλονίζει την καθεστηκία τάξη πραγμάτων. Τάσσεται υπέρ του παραδοσιακού ρυθμού, μιας κοινωνικής ευταξίας που έχει αφομοιωθεί και δεν πρόκειται να αλλάξει ή να πάρει μορφή ανατροπής. Ο Συντηρητισμός υπερασπίζεται τον Καπιταλισμό, ως σύστημα παραγωγής και την ιδιωτική πρωτοβουλία ως κατευθυντήρια αρχή οικονομίας. Πατερναλισμός, εξουσία και ιεραρχία συνυφάνονται με τον συντηρητισμό.⁵²

Ε. Φασισμός: έχει αποδειχθεί ιστορικά και συνεπειοκρατικά⁵³ ότι είναι μία επικίνδυνη ιδεολογία. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η Ναζιστική Γερμανία, απόρροια του φασιστικού καθεστώτος του Χίτλερ. Ως ιδεολογία προτάσσει το έθνος και την ισχύ του με σκοπό να αποδείξει εν τέλει την ανωτερότητα του έναντι των άλλων ιδεολογιών. Με αυτή την έννοια το έθνος χαρακτηρίζεται από πολιτισμικά, βιολογικά και ιστορικά χαρακτηριστικά. Ο Φασισμός είναι υποσύνολο της ακροδεξιάς

φωτισμένους γραφειοκράτες. Η διαφορά του Μαρξ με τον Ένγκελς είναι πως ο πρώτος πίστευε στον ιστορικό υλισμό ενώ ο δεύτερος στην φαινομενολογία του πνεύματος. <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Engels>

⁴⁹ <https://whatpoliticsmeans.com>, Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), Ιδεολογικά Ρεύματα και Κοινωνικός μετασχηματισμός, τ.Γ', στο *Ιστορία του Σύγχρονου Ευρωπαϊκού Πολιτισμού*, (μτφ: Πολυκρέτη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά Γράμματα, σ.σ.21-35.

⁵⁰ <https://whatpoliticsmeans.com>, Ό.π, Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), Ιδεολογικά Ρεύματα και Κοινωνικός μετασχηματισμός, σ.σ, 60-75.

⁵¹ <https://whatpoliticsmeans.com>, Ό.π, Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), Ιδεολογικά Ρεύματα και Κοινωνικός μετασχηματισμός, σ.σ, 45-53.

⁵² <https://whatpoliticsmeans.com>

⁵³ Η **συνεπειοκρατία** είναι «μια από τις κατηγορίες της κανονιστικής ηθικής θεωρίας, που τοποθετεί την ηθικότητα μιας πράξης στις συνέπειες που αυτή παράγει». Συνεπώς, μια πράξη γίνεται αντιληπτή και θεωρείται καλή αν έχει αποτελέσματα ωφέλιμα, και το αντίστροφο αν αυτά είναι επιβλαβή. Πελεγρίνης, Π. (2005), *Λεξικό της Φιλοσοφίας, Οι έννοιες, οι Θεωρίες, οι Σχολές, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα/Εξάγλωση Ορολογία*, Αθήνα, εκδ: Ελληνικά Γράμματα, σ.547.

και ο Ναζισμός υποσύνολο του Φασισμού. Σπέρματα του φασισμού είναι ο Ρατσισμός, ο Εθνικισμός και ο Αντισημιτισμός, τα οποία είναι παρόντα στις μέρες μας.⁵⁴

⁵⁴ <https://whatpoliticsmeans.com>

2. Φιλοσοφικές θεωρίες για την ανθρώπινη κοινωνία.

«ὧδε σημαίνει τοῦτο τὸ ὄνομα ὃ “ἄνθρωπος” ὅτι τὰ μὲν ἄλλα θηρία ὧν ὀρθῶς οὐδὲν ἐπισκοπεῖ οὐδὲ ἀναλογίζεται οὐδὲ ἀναθρεῖ, ὃ δὲ ἄνθρωπος ἅμα ἐώρακεν--τοῦτο δ' ἐστὶ [τὸ] “ὄπωπε” --καὶ ἀναθρεῖ καὶ λογίζεται τοῦτο ὃ ὄπωπε. ἐντεῦθεν δὴ μόνον τῶν θηρίων ὀρθῶς ὃ ἄνθρωπος “ἄνθρωπος” ὠνομάσθη, ἀναθρῶν ἂ ὄπωπε.»
Πλάτων, Κρατύλος, 399c

Η απαρχή της φιλοσοφικής σκέψης.

Αναπόσπαστο μέλος της ανθρώπινης κοινωνίας αποτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος, με τον οποίο ασχολήθηκαν όλοι οι φιλόσοφοι διαχρονικά. Πιο συγκεκριμένα, μελέτησαν την ψύχη, τις ιδέες, την ύπαρξη, την μετενσάρκωση και γενικά ότι αφορά το είδος, μέσα από ένα σύνολο κειμένων που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Η απαρχή της φιλοσοφικής σκέψης έχει τις ρίζες της στην Ιωνία του 6^{ου} αιώνα π.Χ – αιώνα των μεγάλων νομοθετών αλλά και των τύραννων- ανατολικό τμήμα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, της σημερινής Μικράς Ασίας. Πρόδρομος των Προσωκρατικών⁵⁵ φιλοσόφων θεωρείται ο Όμηρος και ο Ησίοδος, που μέσω της ποιητικής τους παράδοσης, κληρονομήθηκαν οι μύθοι στους προσωκρατικούς.⁵⁶

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, ο πρώτος που μίλησε για την ψυχή ήταν ο Πυθαγόρας.⁵⁷ Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο Ηράκλειτος από την Έφεσο της Ιωνίας, αντιμετωπίζει κριτικά και επιφυλακτικά τις αλλαγές και τις εξελίξεις της εποχής του και παίρνει αποστάσεις από την μυθική παράδοση και την νέα κοινωνία που ανατέλλει. Ο Ηράκλειτος θεωρεί πως η πρόιμη λυρική ποίηση έχει ανακαλύψει το «εγώ της» και έχει στραφεί στον εσωτερικό της κόσμο και την ατομική ύπαρξη, περιγράφοντας την φιλοσοφία του ως αναζήτηση του εαυτού του (*εδιζησάμην εμεωυτόν*, DK22B101).⁵⁸

Από τον μύθο στον λόγο. Σωκράτης.

Η συστηματική αντιπαράθεση για τα θέματα που απασχολούν τον άνθρωπο και την ανθρώπινη ζωή, ιδίως του ηθικού βίου, ξεκίνησε από τους Σοφιστές και τον Σωκράτη, οι οποίοι επικέντρωσαν τον ενδιαφέρον τους σε αυτά. Υπό αυτή την έννοια, σωστά θεωρείται η φιλοσοφία του Σωκράτη τομή στον φιλοσοφικό στοχασμό και την εξέλιξη του. Οι Σοφιστές κυριαρχούν στα πνευματικά τεκταινόμενα του ελλαδικού χώρου, στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Συνδέονται άρρηκτα με την διδασκαλία της ρητορικής ενώ η φήμη τους προήλθε από την επιτυχία των επιδεικτικών λόγων που εκφωνούσαν δημόσια στις πανελλήνιες γιορτές. Από τα σωζόμενα κείμενα, κέντρο του ενδιαφέροντός τους

⁵⁵ Ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξίμανδρος ήταν οι πρώτοι που διατύπωσαν φιλοσοφικό λόγο, ο οποίος κατά κύριο λόγο αφορούσε την δημιουργία του κόσμου και όχι τον άνθρωπο καθ' αυτό.

⁵⁶ Ο.π, Καλογεράκος, Ι., Θανάσας, Π., (2000), σ.σ.32-35.

⁵⁷ Αν και κανένας δεν μπορεί να μιλήσει με βεβαιότητα αναφορικά με το τι έλεγε στους μαθητές του αφού η σιωπή που τηρούσαν στην ηθικοθηρησκευτική τους κοινότητα- αδελφότητα, ήταν ασυνήθιστα αυστηρή. Ο.π, σ.σ.38-55.

⁵⁸ McKirahan, Richard D. (2010), *Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary*, Indianapolis Indiana, Hackett Publishing Company, σ.σ. 112-145.

αποτελούν η ηθική, η πολιτική, οι γνωσιολογικές και ανθρωπολογικές απόψεις.⁵⁹

Η αρχαία φιλοσοφική σκέψη, με ανθρωποκεντρικό ενδιαφέρον, ξεκίνησε με τον Σωκράτη. Χρονολογικά τοποθετείται τον 4^ο αιώνα π.Χ., όπου οι άνθρωποι ζούσαν οργανωμένοι σε πόλεις – κράτη. Για το φιλοσοφικό έργο του Σωκράτη, βασιζόμαστε στους διαλόγους του μαθητή του, Πλάτωνα, καθώς ο ίδιος ο Σωκράτης δεν άφησε καμία γραπτή μαρτυρία. Στο έργο του Πλάτωνα, ο Σωκράτης κυριαρχεί μέσω των διαλόγων παρουσιάζοντας την φιλοσοφική του σκέψη και όχι την σκέψη του συγγραφέα. Τα ζητήματα που απασχολούν τον Σωκράτη σχετίζονται με την ηθική, το γενικό καλό της πόλης, το προσωπικό και το γενικό κάλο των συμπολιτών του. Για τον Σωκράτη, αλλά και τους αρχαίους Έλληνες θεωρητικούς, η ηθική αφορά την εν γένει ποιότητα της ανθρώπινης ζωής. Για την ηθική, πρωταρχικό ρόλο παίζουν οι αρετές, όπως η σωφροσύνη και η ανδρεία, στοιχεία απαραίτητα για τον ηθικό βίο. Στόχος του Σωκράτη, είναι ο άνθρωπος να είναι ευδαίμων μέσα στα όρια που καθορίζει, ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, να είναι όπως θα λέγαμε σήμερα ευτυχής. Ο Σωκράτης, θέτει στον συνομιλητή του «την ερώτηση Χ»⁶⁰ και μέσω της μαιευτικής μεθόδου προσπαθεί να τον αναγκάσει να απαντήσει μόνος στο ερώτημα, εφόσον ο Σωκράτης διατυμπανίζει πως δεν ξέρει τίποτα (Σωκρατική ειρωνεία).⁶¹

Όπως είπε ο Κικέρων, «ο Σωκράτης κατέβασε τη φιλοσοφία από τα ουράνια στη γη».⁶² Έψαχνε να βρει την αλήθεια, την μία και μοναδική αλήθεια, που πηγάζει από την ψυχή του ανθρώπου. Θεωρήθηκε

⁵⁹ **Σοφιστής** είναι εκείνος που κατέχει καλά κάποια τέχνη πρακτική ή σοφία, ορισμός που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για ποιητές (Όμηρο και Ησίοδο) ή για επιφανή άτομα στα πλαίσια της κοινότητας (Σόλων ή επτά Σοφοί). Ο Πλάτωνας περιέγραψε τον Πρωταγόρα, στον ομώνυμο διάλογο, αναφερόμενος στο επάγγελμα και τις δραστηριότητες του (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 317b) ως εκείνον που αντιμετωπίζει σωστά τις υποθέσεις του σπιτιού, δηλαδή την διοίκηση, ενώ από την άλλη πως διαχειρίζεται τα κοινά, δηλαδή πως χειρίζεται της υποθέσεις της πόλης και μιλάει για αυτές (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 318a). Οι Σοφιστές λάμβαναν αμοιβή και αυτός ήταν ο κύριος λόγος αντιπαράθεσης με τον Σωκράτη, ο οποίος στον Πλάτων *Σοφιστής* 231b, τους αποκαλεί «*νέων και πλουσίων έμμισθος θηρευτής*». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για τους Σοφιστές, οι δημοκρατικοί θεσμοί της Αθήνας και οι δυνατότητες που πρόσφεραν σε κάθε πολίτη να μπορεί να επηρεάζει με τη δύναμη του λόγου την διαμόρφωση πολιτικών αποφάσεων, αποτέλεσαν πεδίο της δράσης τους. Μολονότι, η έννοια του Σοφιστή, κατά την αρχαιότητα είχε αρνητική χροιά, θα σταθούμε στην ρήση του Πρωταγόρα, με την οποία ξεκινούσε κάποιο έργο του που τιτλοφορείται Αλήθεια ή Καταβάλλοντες Λόγοι «*Για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος – για όσα υπάρχουν ότι υπάρχουν και για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν*» (DK 80B1). Η ρήση αυτή αποτελεί την βάση για τον Σχετικισμό και τον Προοπτικισμό, φιλοσοφικά ρεύματα τα οποία αναπτύχθηκαν μεταγενέστερα στους κόλπους της φιλοσοφίας. Πλάτων (433-432 π.Χ), *Πρωταγόρας*, (μτφ-επιμ: Σπυρόπουλος, Η.), Αθήνα, εκδ: Ζήτρος (2019), Πλάτων (360 π.Χ), *Σοφιστής*, (μτφ- Σχόλια: Γληνός, Δ.), Αθήνα, εκδ: Ζαχαρόπουλος (1980), Μπάλλα, Χ., (2000), Οι Σοφιστές και οι Ελάσσονες Σωκρατικοί, τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ.81-91.

⁶⁰ Όπου Χ, ηθικός όρος.

⁶¹ Δήμας, Π., (2000), Η Φιλοσοφία του Πλάτωνα, , τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ. 121-130.

⁶² <https://www.jstor.org/stable/40651976> Altaman, HF,AL, William., (2009), Συναλλαγές της Αμερικάνικης Φιλολογικής Εταιρείας (1974-2014), Τομ. 139, No. 2 (Φθινόπωρο 2009), σσ. 411-445 .

υπαρξιστής⁶³ διότι τον ενδιέφερε η ύπαρξη του ανθρώπου, δεν θεώρησε τίποτα δεδομένο όσο προφανές και αν φαινόταν. Ο Σωκράτης, υποστήριζε πως η φιλοσοφία είναι τρόπος ζωής, είναι η τέχνη του βίου. Μίλησε για την ψύχη, η οποία είναι η αιτία, ο σκοπός για τον οποίο ο άνθρωπος υπάρχει. Είναι το αθάνατο μέρος του ανθρώπου. Ότι είναι «καλό» και αγαθό για την ψυχή είναι αληθινά καλό και αγαθό για τον άνθρωπο. Αν δεν θέλουμε να βλάψουμε την ψύχη μας δεν πρέπει να βλάπτουμε και κανέναν άλλο. Αυτό αποτελεί μια ηθική επανάσταση γιατί ήρθε σε αντίθεση με τον αρχαίο κόσμο που υποστήριζε στην ανταποδοτικότητα του κακού, σύμφωνα με τις ομηρικές αξίες. Το «κακό» είναι γνωστικό σφάλμα, όταν βλάπτουμε κάποιον το κάνουμε από άγνοια. Πράττουμε το «κακό» γιατί δεν γνωρίζουμε το «καλό». Η *αρετή*⁶⁴, έλεγε, είναι κάτι το οποίο διδάσκεται, όλοι μπορούν να είναι ενάρετοι εφόσον κανένας δεν γεννιέται κακός, αλλά γίνεται εξαιτίας των επιρροών που δέχεται από το περιβάλλον του. Μιλώντας για ενάρετη συμπεριφορά, εννοεί να ζούμε με σεβασμό απέναντι στην ψυχή μας άρα και με σεβασμό απέναντι στους συνανθρώπους και τους νόμους που ρυθμίζουν την μεταξύ τους σχέση.⁶⁵

Η Πολιτεία και οι Νόμοι του Πλάτωνα.

Ο Πλάτωνας⁶⁶ (428-348 π.Χ) γεννήθηκε στην Αθήνα και καταγόταν από εύπορη αριστοκρατική οικογένεια.⁶⁷ Ένα από τα σημαντικότερα έργα του, στο οποίο αφιέρωσε είκοσι χρόνια από την ζωή του

⁶³ Μετέφερε το φως του προβολέα από τον κόσμο στον άνθρωπο.

⁶⁴ Κατά τον Σωκράτη, η αρετή είναι κατάσταση της ψυχής. Χωρίς να είναι η ψυχή σε αυτή την κατάσταση δεν μπορεί ο άνθρωπος να είναι καλός άρα και οι πράξεις του να είναι καλές. Άρα η αρετή προϋποθέτει τη γνώση του τι είναι αρετή. Η γνώση είναι ιδανική και αμετάβλητη, διότι μέσω αυτής έρχεται η ψυχή σε μια κατάσταση μη αναστρέψιμη που τροποποιεί τον χαρακτήρα του ατόμου. Η ανδρεία, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η φιλία, η οσιότητα είναι αρετές, τις οποίες αν κάποιος έχει μία, αυτομάτως τις έχει όλες, αφού η μία σχετίζεται με την άλλη. Ό.π, Δήμας, Π., (2000), σ.σ.130-133.

⁶⁵ Ό.π, Δήμας, Π., (2000), σ.σ.123-152, Ο Σωκράτης, κρίθηκε ένοχος και καταδικάστηκε πέντε χρόνια μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Κατηγορήθηκε για διαφθορά των νέων, εξύβριση κατά των θεών και πως εισήγαγε *καινά δαιμόνια*. Ο κύκλος του Σωκράτη, αποτελούταν από νέους που άνηκαν στο αριστοκρατικό κόμμα και όχι στο Δημοκρατικό. Ουσιαστικά λοιπόν, η δίκη του ήταν πολιτική και αν και μπορούσε να διαφύγει, έμεινε πιστός στις ιδέες του και παραδόθηκε στον θάνατο πίνοντας το κόνιο, που τον καταδίκασε η ίδια η πόλη που υπηρέτησε από κάθε μετερίζι. Vegetti, M., (2003), *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, (μτφρ: Δημητρακόπουλος, Γ.), Αθήνα, εκδ: Τραυλός, σ.σ.146-149.

⁶⁶ Η γέννηση του – ένα χρόνο πριν- συνέπεσε με τον θάνατο του Περικλή, την ψυχή του χρυσού αιώνα της αθηναϊκής δημοκρατίας. Το 431-404 π.Χ γίνεται ο Πελοποννησιακός πόλεμος ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη και αυτό σημαίνει το τέλος της αϊγλης της αθηναϊκής δημοκρατίας. Αυτά τα γεγονότα σε συνδυασμό με την εκπαίδευση και την καταγωγή σημάδεψαν και καθόρισαν τον βίο και το έργο του Πλάτωνα. Το 407 π.Χ γνωρίζει τον Σωκράτη, γίνεται μαθητής του και με τον τρόπο αυτό ανοίγει ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια στην ιστορία της ελληνικής και παγκόσμιας φιλοσοφίας. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε, επίσης, πώς το σύνολο του έργου του Πλάτωνα είναι σε διαλογική μορφή, στο οποίο βασικός ομιλητής είναι ο δάσκαλος του Σωκράτη.

⁶⁷ Ο κεντρικός άξονας στο φιλοσοφικό σύστημα του Πλάτωνα αφορά τις ιδέες. Οι ιδέες, κατά τον Πλάτωνα, διαιρούν τον κόσμο σε δύο επίπεδα, στις ιδέες που βρίσκονται στον ουρανό και στις ιδέες που βρίσκονται στα αισθητά, όλα δηλαδή εκείνα που συλλαμβάνουμε με τις αισθήσεις. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της οντολογίας και της μεταφυσικής του Πλάτωνα, για κάθε κατηγορία αισθητών πραγμάτων επί της γης, υπάρχει μια αντίστοιχη ιδέα στον ουρανό.

είναι η «Πολιτεία» (390-370 π.Χ).⁶⁸ Στην «Πολιτεία», κατασκευάζει διανοητικά την ιδανική πολιτεία, η οποία αποτελείται από τρεις τάξεις: *παραγωγοί, φύλακες και κυβερνήτες*. Κάθε μία τάξη είναι αναγκαία να υπάρχει και να συνεργάζεται με τις υπόλοιπες έτσι ώστε να υπάρχει πλήρη δομική και λειτουργική επάρκεια. Κάθε τάξη αντιπροσωπεύει ένα κομμάτι της τριμερούς διαίρεσης της ψυχής: οι παραγωγοί το *επιθυμητικό*, οι φύλακες το *θυμοειδές* και οι κυβερνήτες το *λογιστικόν*. Κάθε πολίτης τοποθετείται σε μία τάξη από την οποία δεν μπορεί να μετακινηθεί, όχι βάση καταγωγής, φύλου, κοινωνικής τάξης ή κάποιο άλλο χαρακτηριστικό, άλλα με μοναδικό κριτήριο την παιδεία την οποία το κράτος είναι υποχρεωμένο να παρέχει και μάλιστα με κυριότερο μάθημα τα μαθηματικά και την εφαρμογή σε αυτά. Στην τάξη των κυβερνητών, την ανώτερη τάξη, κατατάσσονται οι φιλόσοφοι εκείνοι δηλαδή που έχουν την μεγαλύτερη απόδοση στα μαθηματικά. Οι κυβερνήτες έχουν την ευθύνη της διακυβέρνησης του κράτους άρα και την δικαιοσύνη, την καθημερινή εκτέλεση των καθηκόντων του κυβερνητικού έργου και τη νομοθεσία. Επίσης αποφασίζουν για την προστασία του κράτους από εξωτερικούς και εσωτερικούς κινδύνους. Οι φύλακες είναι βοηθοί των κυβερνητών, καθώς αποτελούν την δύναμη προστασίας του κράτους ενώ οι παραγωγοί, έχουν την ευθύνη της παραγωγής υλικών αγαθών, προς όφελος ολόκληρου του κράτους.⁶⁹

Στην πλατωνική πολιτεία, οι τάξεις λειτουργούν ιδανικά, έχοντας κάθε μία την δική της αρετή.

Για τον Πλάτωνα, η ανάμνηση, α-λήθη, είναι η άρση της λησμονιάς των ιδεών. Πιο συγκεκριμένα, η ψυχή πριν γεννηθεί ο άνθρωπος, περιπλανιόταν στους ουράνιους τόπους και γνώρισε τις ιδέες, οι οποίες συγκροτούν την ουσία της πραγματικότητας. Όταν όμως, η ψυχή εισέλθει στο σώμα λησμονά τις ιδέες που γνώρισε. Με σκοπό να μπορέσει η ψυχή να γνωρίσει εκ νέου τις ιδέες, άρα την αληθινή πραγματικότητα, θα πρέπει να τις ξαναθυμηθεί. Αυτή, κατά τον Πλάτωνα, είναι η διαδικασία της ανάμνησης. Πιο συγκεκριμένα, το επίκεντρο των ιδεών είναι τα αισθητά, οι ιδέες είναι νοητές οντότητες. Στον κόσμο των αισθητών δεν υπάρχει τίποτα που να μην χρωστά την οντολογική του υπόσταση απολύτως στις ιδέες. Τα αισθητά, αλλάζουν διαρκώς οντολογική υπόσταση η οποία αλλαγή αναφέρεται με τον όρο *γίνεσθαι*. Η οντολογική κατάσταση των ιδεών είναι και οι ιδέες είναι οι ιδιότητες του *είναι* και δεν αλλάζουν ποτέ.

Ο Πλάτωνας έτρεφε μια μορφή απέχθειας προς τις τέχνες. Διατύπωσε ότι η τέχνη είναι επικίνδυνη αφού σε διάφορες μορφές της, όπως οι τραγωδίες ή τα ομηρικά έπη, οι θεοί συμπεριφέρονται αισχρά και υπονομεύουν τις αρετές. Επιπροσθέτως, στους κόλπους της τέχνης καλλιεργείται το ψεύδος και η απάτη. Συνεπώς, υποστηρίζει ότι η τέχνη πρέπει να αποκλειστεί από την ιδανική μορφή κοινωνίας. Maschio, Dal, E.A, (2019), *Πλάτωνας, η αλήθεια είναι αλλού*, (μτφρ: Κυριαζόπουλος, Ν.), Σλοβενία, εκδ: Emse Edapp S.L., σ.σ.14-16, Ό.π, Δήμας, Π., (2000),σ.σ.142-146, Ό.π, Πελεγγίνης, Θ., (2005), σ. 1126.

⁶⁸ Πρόκειται για μια πραγματεία με την οποία, για πρώτη φορά φιλόσοφος, έγραψε για την στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην διαμόρφωση ενός κράτους και την ανθρώπινη ψυχολογία. Το έργο αποτελείται από δέκα βιβλία που υποδιαιρούνται σε πέντε μεγάλες ομάδες, βάση των θεμάτων που πραγματεύονται. Βαθιά επηρεασμένος από την διακυβέρνηση των τριάκοντα τυράννων αλλά και την απογοήτευση από την καταδίκη του δασκάλου του, μετά την επανεγκαθίδρυση της Δημοκρατίας, γεννήθηκε μέσα του η ανάγκη για την συγκρότηση μιας κοινωνίας όπου οι άνθρωποι θα είναι ευτυχισμένοι και θα κυριαρχεί η αρετή. Μία τέτοια κοινωνία, κατά τον Πλάτωνα, που θα έχει ως στόχο το καλό των μελλών που την συγκροτούν, θα πρέπει να ευθυγραμμίζεται με την ουσία και να αντιστοιχεί ορισμένως στην διάρθρωση της ψυχής τους, μιας και η τελευταία σε αντίθεση με το σώμα τους, αποτελεί το σημαντικότερο κομμάτι της ύπαρξής τους.

<https://iep.utm.edu/republic>

⁶⁹ Ό.π, Vegetti, M., (2003), σ.σ.170-173

Οι παραγωγοί έχουν την *σωφροσύνη*⁷⁰, οι φύλακες την *ανδρεία*⁷¹ και οι κυβερνήτες τη *σοφία*⁷². Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να επικρατεί δικαιοσύνη, εφόσον κάθε τάξη εκτελεί το δικό της ειδικό έργο με τον αρτιότερο τρόπο και αφήνει στις υπόλοιπες να εκτελέσουν το δικό τους με τον μέγιστα καλύτερο τρόπο. Επειδή, οι κυβερνήτες έχουν την ικανότητα της σοφίας, βάση των κριτηρίων της πολιτείας, έχουν και την επίβλεψη του έργων των υπόλοιπων τάξεων, την ηθική και λειτουργική ζωή και θέματα φιλοσοφικής υφής, όπως η αισθητική και τα μαθηματικά.⁷³ Δίκαιο άτομο είναι εκείνο στο οποίο υπάρχει ισορροπία μεταξύ των τριών μερών της ψυχής, εφόσον κάθε μέρος έχει τη δική του αρετή.⁷⁴

Οι «*Νόμοι*» είναι το τελευταίο έργο του και το μοναδικό που απουσιάζει ο Σωκράτης. Αποτελεί τον εκτενέστερο πλατωνικό διάλογο και γράφτηκε προς το τέλος της ζωής του. Αποτελείται από δώδεκα βιβλία, διαδραματίζεται στην Κρήτη όπου συνδιαλέγονται τρεις ηλικιωμένοι άνδρες, ένας ανώνυμος Αθηναίος, ο κρητικός Κλεινίας και ο σπαρτιάτης Μέγγιλος καθώς βαδίζουν σε κάποιο σπήλαιο της Κνωσού. Οι Νόμοι περιέχουν τις ωριμότερες σκέψεις του σε θέματα ηθικής, εκπαίδευσης, νομολογίας και τη μη μυθική του έκθεση περί θεολογίας. Σκοπός του έργου ήταν η παροχή του προτύπου πολιτειακού καταστατικού χάρτη και η νομοθεσία που θα ήταν απαραίτητη για την ίδρυση των τότε πολιτειών. Συνεπώς, σε αντίθεση με τον σκοπό για τον οποίο έγραψε την «*Πολιτεία*», ο Πλάτωνας στους «*Νόμους*», προσπάθησε να διαμορφώσει έναν κώδικα και το καταστατικό πλαίσιο που θα μπορούσε εν δυνάμει να υιοθετηθεί σε μια συνήθη ελληνική κοινωνία. Προσπάθησε να γεφυρώσει το χάσμα της ιδεατής πολιτείας με την πραγματική ελληνική πολιτεία, υπό την υπαγόρευση της ψυχικής του διάθεσης για μια πολιτική πράξη. Αυτό αποτελεί και το βαθύτερο νόημα του έργου, προσδιοριζόμενο από το περιεχόμενό του. Σημαντική αναφορά γίνεται στην απομυθοποίηση της ερμηνείας της «*Θεογονίας*» άλλα και στην αιτιολόγηση για την θέσπιση κανόνων του θετού δικαίου.⁷⁵

⁷⁰ Σώφρον είναι εκείνος που τα επιθυμητικά του κίνητρα ανταποκρίνονται στις απόψεις του λογιστικού.

⁷¹ Ανδρείος είναι εκείνος που οι πράξεις και τα κίνητρα του ξεκινούν από το θυμοειδές και καθοδηγούνται από το σοφό λογιστικόν του.

⁷² σοφός είναι εκείνος που το λογιστικόν του γνωρίζει τι είναι ηθικό και τον λόγο για τον οποίο είναι ηθικό.

⁷³ Ό.π, Δήμας, Π., (2000), σ.σ.152-156, ό.π, Maschio, Dal, E.A, (2019), σ.σ.80-87.

⁷⁴ Ό.π, Δήμας, Π., (2000), σ.σ.152-156, ό.π, Maschio, Dal, E.A, (2019), σ.σ.80-87, Έχοντας σχεδιάσει τον ιδανικό τύπο πολιτεία, ο Πλάτωνας, πίστευε πως αυτό που απομένει είναι η πραγμάτωση της. Απευθύνθηκε λοιπόν, στον βασιλεία Περδίκκα και στον τύρανο των Συρακουσών Διονύσιο Β΄ -τον οποίο επισκέφθηκε δύο φορές στην Σικελία, χωρίς να λάβει την επιθυμητή ανταπόκριση. Ύστερα από την αποτυχία των πολιτικών του σχεδίων και την πραγμάτωση της ιδανικής πολιτείας ο Πλάτωνας αφοσιώθηκε στο διδακτικό του έργο και την επιστημονική έρευνα στο καταφύγιό του, την Ακαδημία Αθηνών. Μολονότι, ο Πλάτωνας καταδίκασε την τέχνη και την εξοβέλισε από την κοινωνία που εμπνεύστηκε, το συγγραφικό του έργο χαρακτηρίζεται από υψηλή λογοτεχνική αξία. Ό.π, Πελεγρίνης, Θ., (2005), σ. 1127-1128.

⁷⁵ Rowe, C.J, & Schofield, M. (Επιμ.). (2000), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge, εκδ: University Press, σ.σ.259-259, Wood, M., Wood, N., (1978), *Class Ideology and Ancient Political Theory: Socrates, Plato and Aristotle in Social Context*, Oxford, εκδ: Blackwell Basil, σ.σ. 187,192-194. Taylor, A.E., (1990), *Ο Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*, (μτφ: Αρζόγλου, Ι.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ, σ.σ.526-527,534.

Χωρίζοντας το έργο του σε τέσσερις θεματικές ενότητες⁷⁶ Ο Πλάτωνας προσπάθησε να θέσει τους κανόνες του δημόσιου και του ιδιωτικού δικαίου καθώς το πλούσιο, σε νομική και πολιτική σκέψη, έργο του έβαλε τη σφραγίδα του στην Ρωμαϊκή νομοθεσία. Κεντρικός άξονας και σε αυτό το έργο παραμένει η ηθική, η παιδεία, ο περιορισμός του πλούτου, η στρατιωτική εκγύμναση και η φυσική άσκηση. Στους Νόμους, ο Πλάτωνας, θέσπισε κανόνες που θα εξασφαλίζουν δίκαιες δίκες μέσα σε δικαστήρια όπου οι δικαστές θα είχαν εξαιρετικά προσόντα. Επιπλέον, έλαβε πρόνοια για το δικαίωμα υποβολής έφεσης και θεμελίωσε την διάκριση μεταξύ ποινικού και αστικού δικαίου. Με το έργο αυτό, ολοκλήρωσε την ενασχόληση του με την πολιτική φιλοσοφία, που στόχευε στην καλύτερευση της ζωής των συμπολιτών του, καθώς το ενδιαφέρον του για τον ηθικό βίο που πρέπει να διέπει την κοινωνία ξεπερνούσε το ίδιο το φιλοσοφικό του ανάστημα.⁷⁷

Ο πανεπιστήμων Αριστοτέλης. Πολιτικά και Ηθικά Νικομάχεια.

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα ασχοληθούμε κατά κύριο λόγο με την πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη,⁷⁸ η οποία βρίσκεται εγγύτερα στην παρούσα μελέτη. Ο Αριστοτέλης μέσα από τα έργα «Πολιτικά» και «Ηθικά Νικομάχεια», αναφέρεται στην πολιτική, την ηθική και την ευδαιμονία καθώς δεν ξεχωρίζει την ηθική ως διαφορετική από την πολιτική. Αναλυτικότερα, θα εξετάσουμε την ευδαιμονία και την πολιτική που ο άνθρωπος ζει, δρα και κινείται εντός πλαισίου πόλης. Η ηθική του Αριστοτέλη και η ηθική της ελληνικής πόλης είναι άρρηκτα συνδεδεμένες γιατί η πόλη είναι κοινότητα ανθρώπων που ζουν μαζί, με τρόπο τέτοιο που ο βίος να εξελίσσεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Κάθε πολίτης έχει ως προτεραιότητα το δημόσιο συμφέρον και το καλό εν γένει, εκφρασμένο με την συμπεριφορά του. Η πόλη πρέπει να σχετίζεται με το άτομο όσο το όλον με το μέρος και να στοχεύει στο *εν ζην* και το *ορθώς πράττειν* των πολιτών.⁷⁹

⁷⁶ α) Στόχος του νόμου (βιβλία Α-Β), β) Διατάγματα της ιστορίας (βιβλίο Γ), γ) Η ίδρυση του κράτους (βιβλία Δ-Ε) και δ) Το κράτος και η κοινωνική τάξη (βιβλία ΣΤ-ΙΒ).

⁷⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸ Ο Αριστοτέλης ο Σταγίριτης γεννήθηκε στα Στάγिरα της Χαλκιδικής (384-322 π.Χ). Καταγόταν από οικογένεια γιατρών, συγκεκριμένα, ο πατέρας του Νικόμαχος υπήρξε προσωπικός γιατρός του Αμύντα Β', πατέρα του Φιλίππου βασιλιά της Μακεδονίας. Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών ήρθε στην Αθήνα όπου εντάχθηκε στην Ακαδημία Αθηνών, που ίδρυσε και διέυθυνε ο Πλάτωνας, και παρέμεινε εκεί για είκοσι χρόνια. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Αριστοτέλης υπήρξε για πολλά χρόνια δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο Αριστοτέλης είναι ο τελευταίος Έλληνας φιλόσοφος που επηρέασε την αρχαία σκέψη. Κάλυψε όλους τους επιστημονικούς τομείς, ενώ αρκετές σύγχρονες επιστήμες βασίζονται στην δική του μελέτη. Ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με την μεταφυσική, την λογική, την ηθική, την φυσική, την ζωολογία, την πολιτική φιλοσοφία, την φιλολογία και την αισθητική. Τα συγγράμματα του χωρίζονται σε ακροαματικούς λόγους, εξωτερικούς και πραγματείες. Στα ίδια., Ό.π., Πελεγρίνης, Θ., (2005), σ. 697.

⁷⁹ Κόντος, Π., (2000), Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία, στο Φιλοσοφία του Αριστοτέλη, τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ.206-209, Οι πληροφορίες για τα Ηθικά Νικομάχεια και τα Πολιτικά αντλήθηκαν από: Αριστοτέλης, (335-323 π.Χ), *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλία Α-Δ, (μτφρ: Λυπουρλής, Δ.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Ζήτρος (2006), Αριστοτέλης, (335-323 π.Χ), *Πολιτικά*, βιβλία Α,Β, (εισαγ, μτφρ, σχολ: Παπαδής, Δ.Ι), Πρόλογος: Βενιζέλος, Ε., Θεσσαλονίκη, εκδ: Ζήτρος (2006).

Στα «*Ηθικά Νικομάχεια*», ορίζει ως θεμέλιο λίθο της ηθικής την ευδαιμονία και την συνδέει με το τέλος, τον σκοπό. Θεωρεί τις αρετές απαραίτητες για την επίτευξη της ηθικής και τις ορίζει ως το μέσο ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη. Με την φρόνηση επιτυγχάνεται η αρετή για την οποία απαραίτητη προϋπόθεση είναι να γνωρίζει κάποιος την έννοια του ηθικού αγαθού.⁸⁰ Εστιάζει στο υπέρτατο αγαθό που μπορούν να επιτύχουν οι άνθρωποι με τις πράξεις τους. Για τον λόγο αυτό κάθε όν έχει ένα τέλος (σκοπό) το οποίο είναι η ουσία της τελείωσης του, που πρέπει να επιτυγχάνεται από τις πράξεις του. Για να καθοριστεί το τέλος, πρέπει πρώτα να καθοριστούν οι πράξεις. Η πρακτική ζωή είναι έργο του ανθρώπου που εκδηλώνεται ως ενέργεια του λογικού μέρους της ψυχής.⁸¹ Η ευδαιμονία⁸² συνίσταται στην λογική δράση του όντος και είναι το υπέρτατο αγαθό, δηλαδή ο σκοπός.⁸³ Στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» κατανοούμε πλήρως την κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης ψυχολογίας και του ανθρώπινου πράττειν.

Στα «*Πολιτικά*», ο Αριστοτέλης αποκαλεί τον άνθρωπο «*πολιτικό ζώο από τη φύση του*» (1253a-1253a9,10). Προάγει δηλαδή το λογικό στοιχείο με στόχο την ευδαιμονία, χωρίς ωστόσο να παραμελεί την θρεπτική και αισθητική δύναμη της ψυχής. Αυτές βρίσκονται στα κατώτερα ψυχικά επίπεδα, παρολαυτά, αποτελούν προϋπόθεση, ώστε τα άτομα, να οδηγηθούν στην ευδαιμονία, με το λογικό να υπερτερεί έναντι των άλλων. Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη δεν αποτελεί απλή αντανάκλαση της ηθικής του. Τα «*Πολιτικά*» στέκουν μετέωρα ανάμεσα στην περιγραφή του ιδανικού πολιτεύματος και

⁸⁰ Βουδούρης, Κ., (1996), *Η Ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Αθήνα, εκδ:χ.ε., σ.σ.60., Δεσποτόπουλος, Κ., (2004), Περί της ηθικής, *Περιοδικό Φιλοσοφία*, (τ.34), σ.σ.9-30,

⁸¹ Στο ίδιο, σ.60. Ross, W.D., (1991), *Αριστοτέλης*, (μτφ: Μήτσου, Μ.), Αθήνα, ΜΙΕΤ, σ.272.

⁸² Η ευδαιμονία του ατόμου ταυτίζεται με τα κριτήρια ευδαιμονίας της πόλης και με το ήθος του πολίτη, διότι το ήθος της πόλης εμπεριέχει τις ίδιες ποιότητες. Στόχος του πολίτη είναι ο ηθικός βίος που ταυτίζεται με την κοινωνική ηθική. Η πολιτική μελετά συμπεριφορές του ατόμου, συμπεριλαμβανομένης της προσωπικής ευθύνης, ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής. Όταν το άτομο σκέφτεται σωστά ένα ηθικό πρόβλημα και βρίσκει τον τρόπο να το αντιμετωπίσει, δείχνει ότι πρόκειται για άνθρωπο εξαιρετικής ηθικής οξυδέρκειας που απορρέει από τις αξίες, τις εμπειρίες και τις ψυχικές και βιολογικές συνιστώσες σε συνδυασμό με την συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Άρα η ηθική του ατόμου είναι η ηθική της πόλης, η εξευγενισμένη ηθική. Παρολαυτά, οι απόψεις, περί ευδαιμονίας, διαφέρουν στους ανθρώπους γιατί άλλοι την ταυτίζουν με τον πλούτο, άλλοι με την ηδονή και άλλοι με την τιμή.

⁸³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* (1097a-1097b): https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=78&page=6, Τις τέχνες που πρέπει να καλλιεργούνται σε μία πόλη και με τις οποίες είναι υποχρεωμένος να ασχολείται ο κάθε πολίτης καθώς και τον βαθμό ενασχόλησης, είναι υποχρεωμένη να αναλάβει η πολιτική επιστήμη. Το ανθρώπινο αγαθό ταυτίζεται με το αγαθό της πόλης. Υπάρχει όμως μία διαφορά, το αγαθό της πόλης υπερτερεί καθώς είναι ανώτερο και σπουδαιότερο. Στα «*Ηθικά Νικομάχεια*», εξετάζει και καθορίζει τις συνθήκες με τις οποίες ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του. Πρόκειται για το υπέρτατο πραξιολογικό και ηθικό ζήτημα καθώς εξετάζει αν οι πράξεις είναι ηθικές ή όχι καθώς και αν το άτομο συμπεριφέρεται ηθικά στην κοινωνία που ζει και δρα. Συνεπώς, εφόσον ευδαιμονία είναι η ενέργεια της ψυχής και εξαρτάται από την αρετή και τον λόγο, άρα το ιδεώδες της αριστοτελικής ηθικής είναι η ενεργητικότητα και το υπέρτατο αγαθό του ανθρώπου είναι το τέλος της πολιτικής τέχνης και επιστήμης. Άρα, η πολιτική τέχνη είναι η ανώτατη πρακτική επιστήμη που συμπεριλαμβάνει την ηθική. Γεωργούλης, Κ., (2000), *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, εκδ: Ιστορική και Λαογραφική εταιρία Χαλκιδικής, σ.340. Hughes, G.J., (2013), *Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης*, (μτφ: Γκολίτσης, Π.), Αθήνα, εκδ: Οκτώ, σ.σ.25-30

την καταγραφή των υπαρκτών πολιτευμάτων. Όλα τα πολιτεύματα καταγράφονται ρεαλιστικά, περιγράφονται ως αυτοτελείς μορφές που αξιώνουν επιβίωση και νομιμοποίηση.⁸⁴

Για να προσεγγίσουμε τα Πολιτικά, είναι απαραίτητη η αποσαφήνιση των εννοιών *αυτάρκεια*, *πολίτης*, *θεσμοί*. Συγκεκριμένα, η πόλη οφείλει να είναι αυτάρκης, να αυτοκαθορίζεται και να εξασφαλίζει τη διατήρησή της. Ο πολίτης είναι ο θεμέλιος λίθος της πόλης, μετέχει στην αξιολόγηση και τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας. Οι θεσμοί εξυπηρετούν τον ίδιο το νόμο και είναι ανεξάρτητοι απέναντι στα πρόσωπα που τους αντιπροσωπεύουν. Σύμφωνα με αυτά, διαφοροποιούνται και τα πολιτεύματα που χωρίζονται σε τρία είδη: 1. η βασιλεία δηλαδή, εξουσία του ενός (μοναρχία, η αρνητική εκδοχή της βασιλείας.) 2. η αριστοκρατία δηλαδή, η εξουσία των ηθικά και γνωστικά άριστων (ολιγαρχία, η αρνητική εκδοχή της αριστοκρατίας) και 3. η δημοκρατία δηλαδή, η εξουσία του συνόλου (οχλοκρατία, η αρνητική εκδοχή της δημοκρατίας). Το χάσμα μεταξύ αρνητικών και νόμιμων εκδοχών εξαρτάται από τον παράγοντα του κοινού καλού και του νόμου κάνοντας σημαντικές τις αρνητικές εκδοχές των πολιτευμάτων, τις παρεκβάσεις, οι οποίες προσανατολίζονται στο καλό μίας ορισμένης τάξης και αντικαθιστούν τον νόμο με τη βούληση των διοικούντων.⁸⁵

Ανθρώπινη κοινωνία – Σύγχρονες φιλοσοφικές θεωρίες.

« Ποίος όρισε η θεότητα να είσαι, και τι θέση να κατέχεις στην ανθρωπότητα; Μάθε το»
Perse, Satires, III, τομ.71.

Αναγέννηση, η περίοδος του Ανθρωπισμού.

Ως Αναγέννηση χαρακτηρίζουμε την περίοδο εκείνη που, με αφετηρία τα μέσα του 14^{ου} αιώνα στην Ιταλία και 15^{ου} στην υπόλοιπη Ευρώπη, αλλάζοντας ριζικά το κοσμοείδωλο⁸⁶ που είχε διαμορφωθεί την περίοδο του Μεσαίωνα και θέτοντας ως φιλοσοφικό προβληματισμό το ζήτημα της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης και την αθανασία της ανθρώπινης νόησης, ζητήματα καθαρά οντολογικά και μεταφυσικά που εξέφραζαν τις ανησυχίες των στοχαστών της εποχής. Σηματοδότησε το τέλος του Μεσαίωνα όπου επικρατούσε ο αυστηρά θεοκρατικός χαρακτήρας και την αυγή μιας καινούριας περιόδου λιγότερο θεοκεντρικής και περισσότερο ανθρωποκεντρικής. Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η αναβίωση της κλασικής αρχαιότητας – και ειδικά του αττικού πολιτισμού- για την θεμελίωση του καινούριου κόσμου. Η στροφή αυτή προς την βαθύτερη γνώση της

⁸⁴ Ό.π, Γεωργούλης, Κ., (2000) σ.340. Ό.π, Hughes, G.J., (2013),25-30, Ό.π, Ross, W.D., (1991), σ.272«Ο άνθρωπος δεν δύναται να ζήσει αποκλεισμένος από τους συνανθρώπους – συμπολίτες του και από την κοινωνία, διότι αν συνέβαινε αυτό θα ήταν ή θεός ή ζώο»(1253a27-29)

⁸⁵ Ό.Π, Κόντος, Π., (2000), σ.σ.210

⁸⁶ <https://greek.greek.en-academic.com/82291/%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B5%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BB%CE%BF>

αρχαιότητας σε συνδυασμό με την τοποθέτηση του ανθρώπου στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ονομάστηκε Ανθρωπισμός (Ουμανισμός). Εφόσον λοιπόν, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στον άνθρωπο, ο Θεός σε συνδυασμό με την οντολογία και την μεταφυσική που υποστηρίζει την ύπαρξή του, πρέπει ή να παραγκωνιστούν ή να μεταμορφωθούν. Η έμφαση στην κοινή λογική των ανθρώπων και στην απόλυτη ελευθερία της βούλησης επέδρασαν σημαντικά στη δημιουργία αισθήματος απόλυτης και αδιαπραγμάτευτης εμπιστοσύνης στις ανθρώπινες δυνάμεις, που είχε ως αποτέλεσμα τις ανακαλύψεις, τα επιτεύγματα των επιστημών του Διαφωτισμού και της Επιστημονικής και Βιομηχανικής Επανάστασης που θα ακολουθήσει.⁸⁷

«Ο Ηγεμόνας», Μακιαβέλι.

Ο Νικολό Μακιαβέλι (1469-1527), ήταν ιστορικός, πολιτικός και συγγραφέας, εισηγητής της διδασκαλίας του Μακιαβελισμού. Σύμφωνα με αυτή, στόχος του ηγεμόνα δεν πρέπει να είναι η τήρηση των ηθικών αρχών αλλά η ευημερία και ευμάρεια μίας χώρας, η οποία για να επιτευχθεί θα πρέπει να υιοθετεί κάθε μέτρο. Συγκεκριμένα, κατά τον Μακιαβέλι, ο ηγεμόνας μιας χώρας οφείλει να πράττει οτιδήποτε αρμόζει στην κάθε περίπτωση, έτσι ώστε να προστατεύσει την χώρα από τους εξωτερικούς κινδύνους και την διάλυση. Η κάθε επιλογή του θα πρέπει να προσδιορίζεται από τις συνθήκες που επικρατούν την δεδομένη στιγμή. Ο ηγεμόνας δικαιούται να χρησιμοποιεί κάθε δυνατό τρόπο, άλλοτε την σκληρότητα και άλλοτε την επιείκεια, άλλοτε την νομιμότητα και άλλοτε την φαυλότητα, που όσο και αν φαντάζουν μεταξύ τους αντιφατικά, αποτελούν το μέσο ώστε να επιτευχθεί κάθε φορά ο στόχος.⁸⁸

Παράλληλα, ο Μακιαβέλι προτείνει την διατήρηση ενός τρόπου ζωής με κανόνες, τον οποίο ονομάζει *virtu*.⁸⁹ Μέσα από το έργο του «*Ο Ηγεμόνας*» αλλά και από την γενικότερη πολιτική του θεωρία, ενώνει την ηθική με την πολιτική σε έναν ευρύτερο χώρο από αυτόν της μεσαιωνικής παραδοσιακής πολιτικής θεωρίας. Δέχεται ότι ο ηγεμόνας μπορεί να διαλέξει όποιο μέσο επιθυμεί, έτσι ώστε να επιβάλει την δύναμή του. Τα μέσα όμως που θα επιλέξει δεν πρέπει να καταστρέψουν την ηθική, την δική του και της κοινωνίας. Με την πολιτική του σκέψη επηρέασε σύγχρονους του φιλοσόφους καθώς και φιλοσόφους της εποχής του Γαλλικού Διαφωτισμού, όπως ο Βολταίρος, ο Μοντεσκιέ και ο Ρουσσώ.⁹⁰

⁸⁷ Αθανασόπουλος, Κ., (2001), Η Αναγέννηση και ο σχολαστικισμός κατά τον 14^ο – 16^ο αιώνα, στο *Η φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6^ο έως τον 16^ο Αιώνα*, τ. Α', Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ.178-189.

⁸⁸ Στο ίδιο.

⁸⁹ Αρετή, ικανότητα.

⁹⁰ Ο.π, Αθανασόπουλος, Κ., (2001), σ.σ.186-188.

Εγένετο φώς, Διαφωτισμός.

Ο Διαφωτισμός ως φιλοσοφικό, πολιτιστικό και πνευματικό κίνημα, χαρακτηρίζει κυρίως τον 18^ο αιώνα, αποτελώντας, κατά κάποιο τρόπο, τη λογική συνέχεια της Αναγέννησης θυμίζοντας πνευματικές στάσεις που κυριάρχησαν κατά την αρχαιότητα. Ο Διαφωτισμός συνδέεται με την αποκήρυξη της αυθεντίας, των παραδεδομένων αληθειών και την αποφασιστική στάση του ανθρώπου να εμπιστευθεί τις δικές του νοητικές δυνάμεις με σκοπό να κατακτήσει την γνώση έχοντας αποτινάξει κάθε προκατάληψη που του έχει κληροδοτήσει το παρελθόν. Ο Immanuel Kant, μέσω του ορισμού⁹¹ που απέδωσε στην Αναγέννηση, τόνισε τη θαρραλέα απόφαση του ανθρώπου να θέσει υπό κριτική επανεξέταση τα πάντα.⁹²

Ρενέ Ντεκάρτ.

Ο Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1650), υπήρξε ο πρώτος και ο σημαντικότερος σταθμός στην νεότερη φιλοσοφία, καθώς μετατόπισε το κέντρο της φιλοσοφίας για την ανακάλυψη της ουσίας του κόσμου από την προσπάθεια στη μέθοδο, δηλαδή στον τρόπο που μπορεί να αποκτηθεί η γνώση. Ο πυρήνας της φιλοσοφίας του σχετίζεται με την μελέτη του *θεμελίου*, στο οποίο εδράζει η ανθρώπινη γνώση. Για τον Ντεκάρτ, η *γνωσιολογία* εμφανίζεται ως το κεντρικό θέμα της σύγχρονης φιλοσοφίας. Αναρωτιέται, αναφορικά με τις αλήθειες που μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα καθώς αυτό είναι το κεντρικό ερώτημα του «*Λόγου περί της μεθόδου*»⁹³ και, κυρίως, του πρώτου από τους «*Διαλογισμούς*» του. Απορρίπτει τη σχολαστική και την αριστοτελική φιλοσοφία ως μη ικανές να ανταποκριθούν στις επιστημονικές απαιτήσεις της εποχής του. Ο Καρτέσιος⁹⁴, εμπνεόμενος από τα μαθηματικά, αναπτύσσει μια γνωσιακή μέθοδο ώστε να φέρει την μέγιστη βεβαιότητα στο ανθρώπινο πνεύμα λαμβάνοντας ως σίγουρη γνώση μόνο εκείνη την ιδέα που μας προσφέρεται καθαρή και διακριτή στην προσεκτική εξέταση του νου. Ο Ντεκάρτ, συνετέλεσε ώστε ο υλικός κόσμος να αντιμετωπιστεί ως αυτόνομο και επαρκές αντικείμενο μελέτης, καθώς οι υλιστές Χολμπαχ και Ντιντερό – ίσως οι ριζοσπαστικότεροι συνεχιστές του- δανείστηκαν την θεωρία για την γεωμετρική αντίληψη του Θεού που αποσύρεται αφού

⁹¹ «*Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Φταίει για αυτήν την ανωριμότητα του ο άνθρωπος όταν η αιτία της έγκειται όχι σε ανεπάρκεια του νου άλλα στην έλλειψη της απόφασης και του θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. *Sepere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι το δικό σου νου!* Αυτή είναι η εμβληματική φράση του Διαφωτισμού.» Immanuel Kant, 1724-1804, Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός; Σκουτερόπουλος Ν,Μ., (μτφ), (2014), στο Συλλογή κειμένων, *Τι είναι Διαφωτισμός;*, Αθήνα, εκδ: Κρητική, σ.47.*

⁹² Μολύβας, Γ., (2000), Η εποχή του Διαφωτισμού, στο *Φιλοσοφία της Ευρώπης*, τ.Β', Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ. 17.

⁹³ Ντεκάρτ, (1976), *Λόγος περί της Μεθόδου. Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, (εισαγ-μτφ-σχολία: Χρηστίδης, Χ.), Αθήνα, εκδ: Παπαζήση, σ.σ.1-5.

⁹⁴ Ο Ρενέ Ντεκάρτ είναι γνωστός στον ελληνικό κόσμο ως Καρτέσιος

έχει συντελέσει την δημιουργία σε συνδυασμό με την μηχανιστική ερμηνεία του βασιλείου των ζώων, ώστε να δημιουργήσουν μια υλιστική θεώρηση για τον κόσμο.⁹⁵

Τζον Λοκ.

Ο Τζον Λοκ (1632-1704) θεωρείται από τις επιδραστικότερες προσωπικότητες την περίοδο του Διαφωτισμού. Το όνομα του συνδέθηκε με την διδασκαλία του *Εμπειρισμού*⁹⁶ και την θεωρία του *Φιλελευθερισμού*⁹⁷. Ο Λοκ, με το «*Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*», το σημαντικότερο μνημείο της ανθρώπινης διανοητικής ιστορίας, εισαγάγει τον αναγνώστη στον *Εμπειρισμό*. Σύμφωνα με τον Λοκ ο άνθρωπος γεννιέται *tabula rasa*⁹⁸ αλλά με τις αισθήσεις αντιλαμβάνεται τον κόσμο και τον εαυτό του. Την κοσμική εικόνα, αλλά και όσες σχηματίζει στοχαζόμενος, τις κατανοεί μέσω της επεξεργασίας με τον λόγο. Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη⁹⁹ και αποτελεί πεδίο θεμελίωσης γνωσιολογικών ιδεών, από την εποχή του έως σήμερα, καθώς επηρέασε την πολιτική φιλοσοφία και την γνωσιολογική έρευνα όχι μόνο στην Αγγλία αλλά και στην Ηπειρωτική Ευρώπη και την Αμερική.¹⁰⁰

Ντέιβιντ Χιουμ.

Ο Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776), ήταν από τους μεγαλύτερους Βρετανούς φιλοσόφους που έθεσε προβλήματα σε βάθος ανατάραξε τα νερά της φιλοσοφίας και για τον λόγο αυτό η επίδραση του ήταν καταλυτική. Πρόκειται για φιλόσοφο της ιδέας του εθίμου, της συνήθειας και της εθιμοτυπίας ως οδηγός για την ηθική πράξη προκειμένου η μετάβαση από την πίστη στην πεποίθηση να αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ο Χιουμ ήταν από τους διασημότερους άθεους φιλοσόφους στην ιστορία της φιλοσοφίας, μολονότι αφιέρωσε σημαντικό μέρος του έργου του σε ζητήματα που αφορούν την θρησκεία.¹⁰¹

Οι πολιτικές του απόψεις βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την ηθική και την γνωσιολογία

⁹⁵ Gay, P., (1977), *The Enlightenment: an Interpretation*, v.1, New York. Publ: Norton, σ.σ.146-150., Ό.π, Μολύβας, Γ., (2000), σ.σ.33,73.

⁹⁶ Εμπειρισμός: Θεωρία κατά την οποία η πηγή και τα συστατικά της ανθρώπινης γνώσης είναι προϊόν της εμπειρίας που αποκτάται από τις αισθήσεις (όραση, ακοή, αφή, γεύση και όσφρηση) ή από εσωτερικές αισθήσεις (πχ. Ευχαρίστηση ή πόνος). https://mycourses.ntua.gr/courses/ECE1362/document/%CA%E5%F6%DC%EB%E1%E9%EF_4%EF.pdf

⁹⁷ Φιλελευθερισμός: Πολιτική ιδεολογία που δίνει έμφαση στην προάσπιση της ατομικής ελευθερίας και του περιορισμού της κρατικής ισχύος. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/43822>

⁹⁸ (μτφ: άγραφος πίνακας)

⁹⁹ Στο πρώτο, παρουσιάζεται η άποψη ότι δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες. Στο δεύτερο, ότι το υλικό της γνώσης είναι οι ιδέες που προέρχονται από τον στοχασμό και την εμπειρία. Στο τρίτο, ο Λοκ επιχειρηματολογεί ότι δεν υπάρχουν γενικές ιδέες ως οντότητες, πρόκειται δηλαδή για ένα αναλυτικό σχόλιο για την γλώσσα. Στο τέταρτο και τελευταίο, αναφέρει για τα όρια και την φύση της γνώσης, την σχέση λογικής και πίστης και ορίζει την γνώση ως «*συμφωνία ή διαφωνία των ιδεών*».

¹⁰⁰ Λοκ, Τ., (2016), *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, (εισ-μτφ-σχολ: Ξανθόπουλος, Χ.), Αθήνα, εκδ: Παπαζήση, σ.σ.9-31.

¹⁰¹ Τέγος, Σ., (2019), *Τελετουργικός Διαφωτισμός. Πεποιθήσεις, ιεροτελεστίες και πολιτικές τελετουργίες στη φιλοσοφία των David Hume και Jean-Jacques Rousseau*. Αθήνα, εκδ: Αρμός, σ.15.

του, σύμφωνα με τις οποίες δεν μπορεί να οργανωθεί ορθολογικά μία κοινωνία- όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου και του φυσικού δικαίου- καθώς ο λόγος είναι ανεπαρκής, εφόσον αποκτάμε ιδέες για τον κόσμο και την ηθική μέσα από συνειρμικές παραστάσεις που τις αναγάγουμε σε ηθικές αρχές, διότι τις θεωρούμε ευχάριστες και ωφέλιμες, προϊόν εθίμου ή συνήθειας. Σύμφωνα με τον Χιουμ, κάθε κοινωνία χρειάζεται κανόνες οι οποίοι είναι προτιμότερο να είναι κακοί παρά ανύπαρκτοι. Η συμβολή του στην οικονομική θεωρία επηρέασε τον Σκωτσέζο οικονομολόγο Άνταμς Σμιθ –και μεταγενέστερους οικονομολόγους- καθώς διατύπωνε την πεποίθηση ότι ο πλούτος δεν έχει άμεση εξάρτηση με τον χρήμα άλλα με τα αγαθά, αναγνωρίζοντας ότι οι κοινωνικές συνθήκες έχουν επίδραση στην οικονομία. Συνεπώς, με τον Χιουμ αρχίζει η ωφελμιστική παράδοση. Ο συντηρητισμός του, που δεν περιλαμβάνει ρητορικές εξάρσεις, γίνεται προάγγελος των θεωρητικών τοποθετήσεων του Μπεργκ, που με την σειρά του συμβολίζει την διαφωνία στις θεωρίες των φυσικών δικαιωμάτων που περιέχονται στις διακηρύξεις της Γαλλικής και Αμερικανικής Επανάστασης.¹⁰²

Εμμάνουελ Καντ.

Η φιλοσοφία του Εμμάνουελ Καντ (1724-1804) είναι από μόνη της ένας ολόκληρος φιλοσοφικός κλάδος, αποτελώντας έως σήμερα τον κολοφώνα της σκέψης του Διαφωτισμού. Με το φιλοσοφικό του έργο επιχείρησε, αυτό που κανείς μέχρι τότε δεν είχε καν διανοηθεί, την συνένωση των θετικών στοιχείων, από εκ διαμέτρου αντίθετες φιλοσοφικές θεωρίες, σε ένα ενιαίο όλο. Απέναντι στον Σχετικισμό του Χιουμ και τον Ρασιοναλισμό¹⁰³ του Λάιμπνιτς, προσπάθησε να θεμελιώσει την βεβαιότητα της γνώσης σε νέα βάση, ανοίγοντας έτσι καινούριους ορίζοντες στη φιλοσοφία.¹⁰⁴

Λίγο πριν τη Γαλλική Επανάσταση, επιχείρησε με το έργο του «*Κριτική του καθαρού Λόγου*» επιχείρησε μια επανάσταση στον τρόπο σκέψης. Η επιστημολογία του Καντ εδράζει στην ιδέα πώς υπάρχει «*συνθετική εκ των προτέρων γνώση*» συνεπάγοντας πως η επιστημονική διάνοια αποτελείται από έννοιες που λένε κάτι ουσιαστικό για την κάθε εμπειρία που εν δυνάμει θα αποκτήσουμε. Μια από αυτές τις κατηγορίες είναι η αιτιότητα. Η ηθικότητα του ανθρώπου εδράζει στην έννοια του καθήκοντος ως αυτοσκοπού. Ο υπολογισμός ατομικού ή συλλογικού συμφέροντος δεν σχετίζεται με την κατανόηση της ηθικής αξίας μιας πράξης. Για τον Καντ, ο Θεός είναι ο υπέρτατος εγγυητής της ηθικής τάξης στο σύμπαν, χωρίς αυτό να είναι μία επιστημονική απόδειξη για την ύπαρξη του. Υποθετικά ο κόσμος είναι ένα οργανικό σύστημα διαμέσου του οποίου πραγματώνονται κάποιοι

¹⁰² Ό.π, Μολύβας, Γ., (2000), σ.σ.60-61,124-125.

¹⁰³ Ορθολογισμός στο: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82

¹⁰⁴ Ό.π, Μολύβας, Γ., (2000), σ.σ.67,73.

σκοποί, αλλά η άποψη αυτή δεν συνιστά επιστημονική γνώση. Ο νους του ανθρώπου δεν έχει την ικανότητα να γνωρίζει για όσα βρίσκονται πέρα από την σφαίρα της εμπειρίας.¹⁰⁵

Οι κατηγορικές προσαγές¹⁰⁶ του Καντ, συμπυκνώνουν όλη την ηθική του φιλοσοφία. Πρόκειται για εσωτερική φωνή που επιτάσσει στο άτομο την άνευ όρων συμμόρφωση στον πρακτικό λόγο. Υπάρχουν δύο είδη προσαγής: η υποθετική και η κατηγορική. Σύμφωνα με την υποθετική προσαγή «*Εάν θέλεις να επιτύχεις ένα συγκεκριμένο σκοπό, πράττε με συγκεκριμένο τρόπο*», ενώ σύμφωνα με την κατηγορική «*Ανεξάρτητα από το σκοπό που θες να επιτύχεις, πράττε με ένα συγκεκριμένο τρόπο*». Υπάρχουν πολλές υποθετικές προσαγές, καθώς υπάρχουν αντίστοιχα και πολλοί σκοποί που θέλει κανείς να επιτύχει. «*Άρα, υπάρχει μία μόνο κατηγορική προσαγή, και είναι η εξής: Πράττε μόνο βάσει εκείνης της αρχής, διά της οποίας μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις να καταστεί αυτή καθολικός νόμος*». Αυτές οι κατηγορικές προσαγές διαμόρφωσαν όλη την δυτική φιλοσοφία, καθώς πυροδότησαν διαρκή διαμάχη, θέτοντας υπό αμφισβήτηση παραδόσεις και θεσμούς. Επιπροσθέτως, η θεωρία του ότι η γνώση υπόκειται σε αξεπέραστους περιορισμούς, ότι η φιλοσοφία εμπεριέχει αυτοκριτικές διαδικασίες, ότι η ηθική προέρχεται από την ανθρώπινη ελευθερία και την αυτονομία του πρακτικού του λόγου απεξαρτητοποιημένη από το Θείο και το νόμο - αλλά τη νομοθετεί ο ίδιος σύμφωνα με έλλογες αρχές- αναδιαμόρφωσαν για πάντα τη φιλοσοφία.¹⁰⁷

Ζαν- Ζακ Ρουσσώ.

Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (1712-1178), αν και αιρετική μορφή, αποτέλεσε μία από τις μεγαλύτερες φυσιογνωμίες του Διαφωτισμού ενώ ταυτόχρονα υπήρξε δριμύτατος επικριτής του. Προσπάθησε να αποδομήσει τα φώτα της εποχής και μέσα από το σκοτάδι να δει τον άνθρωπο, την αυθύπαρκτη οντότητα, που οι ρίζες του βρίσκονται στην πρωτόγονη μορφή του. Αντικείμενο της μελέτης του ήταν ο άνθρωπος που σχετίζεται με την κοινωνία, τη θρησκεία, την πολιτική αλλά πάνω από όλα με τον ίδιο του τον εαυτό. Εκτός από εμβληματική μορφή της φιλοσοφίας, ο Ρουσσώ, ήταν πρόδρομος του *Ρομαντισμού*¹⁰⁸ αφού μέσα από το έργο του διαμόρφωσε το πρόπλασμα του.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Βαλλιάνος, Π., (2000), Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας), τ. Γ', στο *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ.60.

¹⁰⁶ Πρόκειται για τον πυλώνα πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το φιλοσοφικό σύμπαν του Καντ, δηλαδή ότι «για να...» «πρέπει να...»

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ.σ.48-49., Συλλογικό, (2005), Από τον Ντεκάρτ στον Καντ, στο *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, (μτφ: Ρισσάκη, Δ.) (επιμ: Κένι, Α.), Αθήνα, εκδ: Νεφέλη, σ.σ. 190-193.

¹⁰⁸ «Ο Ρομαντισμός είναι ένα κίνημα με πολιτιστικές και φιλοσοφικές διαστάσεις, που εμφανίστηκε στη Γερμανία στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Το κίνημα αυτό αποστρέφεται τους κανόνες της λογικής -που αναπτύχθηκαν κυρίως στους κόλπους του Διαφωτισμού- την εμπειρική και εννοιολογική ανάλυση των πραγμάτων. Στον Ρομαντισμό, προβάλλεται το ιδανικό της ένωσης με τη φύση, η έμφαση στην αξία του άλογου στοιχείου, της ψυχής, της ενόρασης, του συναισθήματος και της φαντασίας.» Ό.π, Πελεγρίνης, Θ.,(2005), σ.σ.514-515.

Το έργο του «Κοινωνικό Συμβόλαιο», άφησε ανεξίτηλο το αποτύπωμα του, παραθέτοντας όλη την πολιτική του φιλοσοφία. Η ιδέα που κυριαρχεί στο έργο, είναι πως ο λαός διαφέρει από την άμορφη μάζα όταν αποτελεί ένα πολιτικό σώμα, δηλαδή το έθνος. Για να έχει νόμιμη αξία πρέπει να στηρίζεται σε κάποιο θεμέλιο, το κύριο συστατικό, δηλαδή στην υποχρέωση του καθενός στην ένωση με το σύνολο. Ως Θεμέλιο, ο Ρουσσώ, εννοεί την πρωτότυπη σύμβαση την οποία αποδέχονται ελεύθερα τα μέλη, καθώς κάθε μέλος θέτει τον εαυτό του ανεπιφύλακτα αλληλέγγυο προς τους άλλους. Έτσι, δημιουργείται η υποχρέωση του ενός προς το σύνολο και του συνόλου προς τον έναν. Το άτομο πρέπει να απαρνηθεί την φυσική του ανεξαρτησία ώστε να γίνει πολίτης που απολαμβάνει την ηθική και νόμιμη ισότητα που χαρακτηρίζει τις πραγματικές κοινωνίες. Θεμελιώδης όρος αυτού του συμβολαίου είναι η ελευθερία, άρα κάθε μορφή καταπίεσης βρίσκεται αντίθετη με την έμφυτη αρχή. Το κοινωνικό σώμα κυριαρχεί με μοναδική απαίτηση την γενική βούληση. Εφόσον λοιπόν, η κυριαρχία είναι αδέσμευτη και αδιαίρετη, εκδίδει νόμους για την κοινή ωφέλεια, τους οποίους η κυβέρνηση, ως εκτελεστικό όργανο, εφαρμόζει απαρέγκλιτα. Εν συνεχεία, παραβάει τα οφέλη της δημοκρατικής, μοναρχικής και αριστοκρατικής μορφής διακυβέρνησης προκρίνοντας την αριστοκρατική ως την καλύτερη. Το «Κοινωνικό Συμβόλαιο», άσκησε τεράστια επιρροή στην πολιτική και ηθική σκέψη του σύγχρονου κόσμου.¹¹⁰

Η επιστήμη της Κοινωνιολογίας και οι κυριότεροι εκπρόσωποι.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι υπερμεγέθεις μεταβολές που προκάλεσε στην Ευρώπη η Γαλλική Επανάσταση καθώς και η Βιομηχανική Επανάσταση, γέννησαν την ανάγκη ενός νέου επιστημονικού κλάδου, της Κοινωνιολογίας, αντικείμενο της οποίας ήταν η συστηματική μελέτη της κοινωνίας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι σαρωτικές αλλαγές που προκάλεσε η συντριβή των παραδοσιακών τρόπων ζωής οδήγησαν τους στοχαστές της εποχής να αναπτύξουν μία νέα αντίληψη του κοινωνικού

¹⁰⁹ Όπ, Τέγος, Σ., (2019), σ.σ.16-19, Wokler, R., (2006), Ρουσσώ, Όλα όσα πρέπει να γνωρίζεις, (μτφ: Παντζάκος, Π.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά γράμματα, σ.σ.90-129. Στο έργο «Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους», ο Ρουσσώ, διατυπώνει την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι ένα εγγενώς αγαθό όν, που όταν βρίσκεται σε πολιτικό περιβάλλον και αλληλεπιδρά με άλλους διαφθείρεται. Πιστεύει πως, ο πολιτισμός είναι ο κύριος υπαίτιος της μιζερίας και της ηθικής διαφθοράς των λαών. Επισημαίνει ότι, οδηγεί τον άνθρωπο στον συμβιβασμό με το «κοινωνικό γίγνεσθαι». Επίσης, οδηγεί στην απώλεια της ευρωστίας, της εσωτερικής γαλήνης, και της ιδιαίτερης σχέσης με τον ίδιο του τον εαυτό. Ο πολιτισμός συνδέεται με την πρόοδο και η πρόοδος με την έναρξη της ιδιοκτησίας και της κοινωνικοποίησης, οι οποίες εκθέτουν τον άνθρωπο σε ηθική και ψυχική υποβάθμιση και απόσυρση από το φυσικό του περιβάλλον. Η αλτρουιστική προσωπικότητα του φυσικού ανθρώπου, γίνεται μια χειραγωγήσιμη μαριονέτα που θυσιάζεται στο όνομα του πολιτισμού και της προόδου. Rousseau, J.J., (2017), Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους (5ή έκδοση εκδ.). (Μεταφρ: Α. -Κ. Μέλλω), Αθήνα, εκδ: Σύγχρονη Εποχή, σ.σ.7-28.

¹¹⁰ Rousseau, J.J., (1986), Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου, (μτφ: Κονδύλης, Κ.), Αθήνα, εκδ: Δαμιανός, σ.σ.8-10.

και φυσικού κόσμου.¹¹¹

Ο Γάλλος συγγραφέας **Αύγουστος Κόντ** (1798-1857), ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο *Κοινωνιολογία*. Πίστευε πως αυτός ο νέος επιστημονικός κλάδος θα δημιουργούσε τη γνώση, για την κοινωνία, βάση επιστημονικών αποδείξεων. Ομοίως θεώρησε πως η Κοινωνιολογία θα ήταν η τελευταία επιστήμη που θα αναπτυσσόταν μετά την Χημεία, τη Φυσική και την Βιολογία. Πίστευε ότι η Κοινωνιολογία ήταν η πιο σύνθετη και η πιο σημαντική από όλες τις επιστήμες καθώς πρόκειται για επιστημονικό κλάδο που συμβάλλει στην ευημερία της κοινωνίας, με κύριο εργαλείο την επιστήμη, ώστε να κατανοήσει, να ελέγξει και να προβλέψει την ανθρώπινη συμπεριφορά.¹¹²

Ο **Εμίλ Ντυρκάμ** (1858-1917) ήταν Γάλλος συγγραφέας που άσκησε μεγαλύτερη επιρροή από τον Κόντ, στον τομέα της Κοινωνιολογίας. Πίστευε ότι η επιστήμη αυτή για να εδραιωθεί πρέπει να μελετάει κοινωνικά γεγονότα, δηλαδή όψεις της ζωής που διαμορφώνουν τις πράξεις μας ως άτομα, όπως η οικονομία και η θρησκεία. Για τον Ντυρκάμ η πρώτη αρχή της Κοινωνιολογίας, ήταν να μελετώνται τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα, εννοώντας ότι η κοινωνική ζωή δύναται να αναλυθεί με την ίδια αυστηρότητα όπως τα φυσικά αντικείμενα ή τα γεγονότα. Πίστευε επίσης, ότι αυτό που συνέχει μια κοινωνία είναι τα ήθη και οι αξίες που μοιράζονται τα μέλη της. Την μεγαλύτερη ανάλυση του έργου του την αφιέρωσε στην εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας και στην ανάλυση των αυτοκτονιών. Ο Ντυρκάμ πρέσβευε ότι οι μεταβολές στον σύγχρονο κόσμο είναι ραγδαίες και έντονες με αποτέλεσμα να δημιουργούν μείζονες κοινωνικές δυσκολίες που συνδέονται με την ανομία, δηλαδή το αίσθημα ματαιότητας ή απελπισίας που προκαλείται στα άτομα.¹¹³

Ο **Κάρολος Μαρξ** (1818-1883) διέφερε ριζικά από τους προκατόχους του. Τα έργα του επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης και τις μεταβολές της κοινωνίας εξαιτίας της. Το έργο του, ακόμα και σήμερα, θεωρείται πλούσιο σε οξυδερκείς παρατηρήσεις που αφορούν την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, με τις απόψεις του να βασίζονται στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας, που σύμφωνα με αυτή οι ιδέες και οι αξίες που πρεσβεύουν οι άνθρωποι δεν είναι αυτές που αποτελούν τη βασική πηγή κοινωνικών μεταβολών. Σε αντίθεση με τις συγκρούσεις των τάξεων που προσφέρουν κίνητρα ιστορικής εξέλιξης.¹¹⁴ «*Η ιστορία όλων των κοινωνιών μέχρι σήμερα είναι μια ιστορία ταξικών αγώνων*».¹¹⁵ Το ενδιαφέρον του Μαρξ, επικεντρώθηκε στην σύγχρονη εποχή και την ανάπτυξη του Καπιταλισμού, ενός συστήματος παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών που πωλούνται σε μεγάλο αριθμό καταναλωτών. Το ταξικό αυτό

¹¹¹ Νίνα – Παζαρχή, Ε.Γ., (2001), *Κοινωνιολογία*, τ.Α', Αθήνα, εκδ: Γ. Μπένου, σ.σ.28-29.

¹¹² Giddens, A., (2002), ό.π. σ.57

¹¹³ Giddens, A., (2002), ό.π. σ.σ.57-58.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ.σ.59-60

¹¹⁵ Μάρξ, Κ., Ενγκέλς, Φ., (2017), *Το κομμουνιστικό Μανιφέστο*, (μτφρ: Παππάς, Α.), Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σ.13.

σύστημα δημιουργεί την πάλη των τάξεων, στην διαμάχη μεταξύ των κεφαλαιοκρατούντων των κατόχων του χρήματος εργοστασίων και μηχανών και οι οποίοι αποτελούν ένα απειροελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού έναντι της μεγάλης μάζας των εργατών, μισθωτών που εξαρτώνται από τους κατόχους του κεφαλαίου.¹¹⁶

Ο **Μαξ Βέμπερ** (1864-1929) ήταν θεωρητικός με προβληματισμούς και ενδιαφέροντα σε πολλούς τομείς της επιστήμης. Μεγάλο μέρος του έργου του ήταν αφιερωμένο στην ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. Παρόλη την επιρροή που δέχτηκε από τον Μαρξ παρέμεινε κριτικός απέναντι του απορρίπτοντας την υλιστική θεώρηση της ιστορίας θεωρώντας την πάλη των τάξεων ως ελάσσονος σημασίας. Σύμφωνα με τον Βέμπερ, οι οικονομικοί παράγοντες μπορεί να είναι σημαντικοί, σημαντικότερες όμως είναι οι ιδέες και οι αξίες οι οποίες ασκούν μεγάλη επιρροή στην κοινωνική μεταβολή. Κατά τον ίδιο, ο καπιταλισμός αποτελεί σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικής ανάπτυξης. Ως γενεσιουργό παράγοντα θεωρούσε την επίδραση της γραφειοκρατίας και της επιστήμης, διότι η επιστήμη διαμόρφωσε, και θα συνεχίσει να διαμορφώνει, την σύγχρονη τεχνολογία ενώ η γραφειοκρατία είναι ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος οργάνωσης πολλών ατόμων. Γι' αυτό το λόγο εξαπλώνεται σύμφωνα με την πολιτική και οικονομική αύξηση.¹¹⁷

Ολοκληρώνοντας με τους στοχαστές που θεμελίωσαν τον όρο της Κοινωνιολογίας, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθούμε σε δύο σημαίνουσες σύγχρονες προσωπικότητες, με σημαντική συνεισφορά στην επιστήμη. Ο Γάλλος συγγραφέας **Μισέλ Φουκό** (1926-1984) και ο Γερμανός συγγραφέας **Γιούργκεν Χάμπερμας** (γεν.1929). Ο Φουκό μελέτησε κοινωνιολογικά θέματα παρόμοια με τον Βέμπερ, στις μελέτες του για την γραφειοκρατία και την ανάπτυξη των νοσοκομείων, των φυλακών, των σχολείων και άλλης μεγάλης κλίμακας οργανισμούς. Μεταγενέστερα ασχολήθηκε με την σεξουαλικότητα ως προϊόν της διαδικασίας κοινωνικής ανάπτυξης, συμπεραίνοντας ότι η σεξουαλικότητα είναι συνδεδεμένη με την κοινωνική δύναμη. Τέλος, ο Χάμπερμας, με επιρροές από τον Μαρξ και τον Βέμπερ, ασχολήθηκε με τις καπιταλιστικές κοινωνίες στις οποίες οι μεταβολές είναι πάντοτε παρούσες, με σκοπό να καταστρέψουν την ηθική τάξη, από την οποία όμως εξαρτώνται. Επιπλέον, διατύπωσε ότι στην κοινωνική οργάνωση που ζούμε η οικονομική αύξηση έχει το προβάδισμα έναντι όλων των άλλων και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αφαιρείται το νόημα από την καθημερινή ζωή. Στο σημείο αυτό επιστρέφει στην έννοια της ανομίας του Ντυρκάημ, με έναν καινούριο και πρωτότυπο τρόπο.¹¹⁸

¹¹⁶ Αντωνοπούλου, Μ., (2008), *Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*. Αθήνα, εκδ: Σαββάλας, σ.σ.80-81.

¹¹⁷ Giddens, A., (2002), ό.π. σ.σ.60-61.

¹¹⁸ Νίνα – Παζαρχή, Ε.Γ., (2001), ό.π, σ.σ.89-93.

3. Ζωική κοινωνία, μύθοι και αντιλήψεις. Από την εξημέρωση στην ηθική συμπερίληψη.

*«Για εσένα δεν είμαι παρά μια αλεπού ανάμεσα σε εκατοντάδες χιλιάδες άλλες αλεπούδες, όπως κι εσύ για μένα είσαι απλά ένα αγοράκι ανάμεσα σε εκατοντάδες χιλιάδες άλλα και δεν χρειαζόμαστε ο ένας τον άλλον. Αν όμως με εξημερώσεις, θα γίνεις μοναδικός για μένα σε όλον τον κόσμο, όπως θα είμαι η μοναδική αλεπού για σένα.....»
Αντουάν ντε Σαιντ Εξυπερύ, Ο μικρός Πρίγκιπας.*

Εξημέρωση των ζώων από την αρχαιότητα έως σήμερα. Δεσποζόμενα ζώα συντροφιάς.

«Δεσποζόμενο ζώο συντροφιάς (κατοικίδιο) είναι το ζώο που συντηρείται από τον άνθρωπο, διαμένει στην κατοικία του, με σκοπό την συντροφήυση. Το ζώο, τελεί υπό την επίβλεψη του κατόχου, ο οποίος συμβάλει στην ευζωία του».¹¹⁹ Δεν είναι πολλές οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με το πότε ξεκίνησε η εξημέρωση των ζώων, διότι δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες ούτε σε ιστορικά χρονικά, ούτε σε θρύλους. Επικρατεί η άποψη ότι, ο άνθρωπος της Λίθινης Εποχής είχε μαζί του, σχεδόν όλα τα κύρια οικόσιτα ζώα. Τα αρχαιότερα πολιτιστικά μνημεία, από τα οποία αντλούμε πληροφορίες - συμπεριλαμβανομένης της Αγίας Γραφής- μιλούν για πρόβατα, αγελάδες και άλογα ως τα πιο κοινά εξαρτήματα του αγροτικού και ποιμενικού εμπορίου των λαών. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε την εποχή κατά την οποία ο άνθρωπος ξεκίνησε να εξημερώνει τα οικόσιτα ζώα. Υποθέτουμε πως κάθε οικόσιτο ζώο έχει άγριους προγόνους, καθώς, απόδειξη για αυτό αποτελεί η μελέτη οστών που ήρθαν στο φως μετά από ανασκαφές σε υπολείμματα συσσωρευμένων κτιρίων. Κατά την ανασκαφή, ήταν δυνατό να αναγνωριστούν οστά που ανήκουν σε κατοικίδια, και όχι σε άγρια ζώα, που σχετίζονται με αυτά. Από όσα γνωρίζουμε, ορισμένες κατηγορίες οικόσιτων ζώων δεν απαντώνται αντίστοιχα στην φύση, όπως για παράδειγμα η αγελάδα.¹²⁰

Κατά την περίοδο της αρχαιότητας, η λέξη κατοικίδιο δεν απαντάται στα γραπτά κείμενα, γεγονός που δεν αναιρεί την ύπαρξη κατοικίδιων όπως ο γατόπαρδος και τα μικρόσωμα σκυλιά, που ήταν ζώα οικόσιτα, τα άλογα, δείγμα αριστοκρατικής καταγωγής, ή τα κουνέλια που δίνονταν ως ερωτικό δώρο. Οι γάτες δεν υπήρχαν σε αφθονία, λόγο του μεγάλου κόστους αγοράς μίας και οι Αιγύπτιοι της θεωρούσαν ιερό ζώο και για το λόγο αυτό δύσκολα περνούσαν από διαδικασία συναλλαγής. Τα πτηνά¹²¹

¹¹⁹ Ν.4830/2023, αρ.2, (ΦΕΚ 169/τ.Α/18-09-2021). <https://www.et.gr/SearchFek>

¹²⁰ Εξημέρωση των ζώων: <https://web.archive.org/web/20081125015554/http://www.civ-viande.org/gr/ebn.ebn?pid=57&rubrik=5&item=26&page=46>

¹²¹ π.χ πέρδικες, πάπιες, χήνες, ωδικά ή εξωτικά πτηνά.

ήταν γυναικεία κατοικίδια ζώα, πληροφορία που αντλούμε από τα αγγεία της εποχής.¹²² Συνεπώς, η συνύπαρξη του ανθρώπου με τα ζώα υπήρχε και θα συνεχίσει στο διηνεκές, εφόσον, ζώα και άνθρωποι αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του οικοσυστήματος.

Μύθοι και παραδόσεις κατά την αρχαιότητα.

Την περίοδο της αρχαιότητας, τα ζώα απαντώνται στην θρησκεία, ως σύμβολα των Θεών. Το φίδι, ήταν το σύμβολο της Υγείας και του Ασκληπιού, καθώς αναπαριστούσε την υγεία και την γνώση. Ο Κέρβερος, σκύλος σύμβολο του Άδη και του Κάτω Κόσμου ενώ το ελάφι ήταν σύμβολο της θεάς Άρτεμης¹²³ θεάς του κυνηγιού. Μολονότι, η λέξη κατοικίδιο δεν απαντάται σε αρχαία κείμενα, πολλοί αρχαίοι φιλόσοφοι έκαναν λόγο για τα ζώα.¹²⁴ Διαπιστώνουμε πως, ο ζωικός κόσμος είχε εξέχουσα θέση στην αρχαία ελληνική μυθολογία, καθώς αναφέρεται ότι βρίσκεται σε περίοπτη θέση δίπλα τους Θεούς του Ολύμπου.¹²⁵

Στα έπη του Ομήρου, απαντάμε σπέρματα για την θέση των ζώων στην αρχαία κοινωνία. Στα έργα του, «*Ιλιάδα*» και «*Οδύσσεια*», χωρίς να επικεντρώνεται στα ζώα, βρίσκουμε άπειρες αναφορές για το ζωικό βασίλειο. Κατά κύριο λόγο, τα ζώα, αναφέρονται ως περιουσιακά στοιχεία του οίκου. Οι περισσότερες αναφορές είναι σχετικές με τις θυσίες, δηλαδή με τα ζώα που προσφέρουν οι άνθρωποι ώστε οι θεοί να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους ή ως τροφή σε γεύματα ή ως δείγμα πλουτισμού.

¹²² Σωζοπούλου, Μ., (2023), Παραδόσεις μαθήματος «*Τα ζώα ως κατοικίδια, Κοινωνιολογικές και Νομικές προεκτάσεις*», Β' Εξάμηνο, ΔΠΜΣ: Ζώα, Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία, ΕΚΠΑ.

¹²³ Το κυνήγι στην αρχαία Ελλάδα είχε συμβολική σημασία, γιατί ο άνθρωπος έπρεπε να κυνηγεί έκτος από την τροφή του και την αρετή και όλα τα καλά. Σωζοπούλου, Μ., (2023), ό.π.

¹²⁴ Αναλυτικότερα, ο λύκος, είναι ζώο ευφυές, που ζει σε αγέλες στις οποίες σέβεται την ιεραρχία, με χαρακτηριστικότερο γνώρισμα το υψηλό αίσθημα υπερηφάνειας. Αντιπροσωπεύει την αφοσίωση και την φιλία. Η παρουσία του είναι έντονη στην ελληνική μυθολογία, ως συνοδεία της Άρτεμης ή στα νομίσματα του Άργους ή ως προσωνύμιο του Λύκιου Απόλλωνα. Ο σκύλος, κύν, ήταν δημιουργήμα του θεού Ηφαίστου. Ο θεός Απόλλωνας, αφού εξημέρωσε τον σκύλο, τον έδωσε δώρο στην αδελφή του Δήμητρα, για να την συντροφεύει στο κυνήγι. Άλλος μύθος λέει ότι ο σκύλος είναι αποτέλεσμα της αναπαραγωγής του Κέρβερου με τον Μολοσσό, την οποία έκανε ο εγγονός του Αχιλλέα. Ο Ευριπίδης στην τραγωδία «*Εκάβη*», αναφέρει ότι η Εκάβη μεταμορφώθηκε σε σκύλο όταν είδε τα παιδιά της νεκρά. Ο ταύρος, είναι το ιερό ζώο της αρχαίας Κρήτης. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Μίνωας ζήτησε από τον Ποσειδώνα ένα ζώο για θυσία και εκείνος του εμφάνισε έναν ταύρο, που όμως ήταν τόσο όμορφος που ο Μίνωας λυπήθηκε να τον θυσιάσει, με αποτέλεσμα να εξαγριώσει τον θεό. Τότε ο Ποσειδώνας, έβαλε τον ταύρο να ζευγαρώσει με την γυναίκα του Μίνωα, την Πασιφάη και από την ένωση αυτή γεννήθηκε ο Μινώταυρος. Από την Κρήτη, ξεκίνησαν οι ταυρομαχίες που γίνονται μέχρι και σήμερα στην Ισπανία. Το ελάφι, σύμφωνα με τον μύθο, είχε χρυσά κέρατα και χάλκινες σπλές που το έκαναν να τρέχει τόσο γρήγορα που δεν το έφτανε κανείς. Το ελάφι συμβολίζει την αγνότητα, την ελευθερία και την ανεξαρτησία, στην αρχαία ελληνική μυθολογία. Τέλος, το άλογο ήταν σύμβολο του θεού Ποσειδώνα. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ιστορία και μυθολογία των αρχαίων ελλήνων. Οι καλύτεροι ιππείς ήταν οι Αμαζόνες και οι Τρώες και τα πιο γρήγορα εκπαιδευμένα άλογα τα είχαν οι Μυρμιδόνες του Αχιλλέα. Το πιο διάσημο άλογο της παγκόσμιας ιστορίας είναι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο Βουκεφάλας. Ολοκληρώνοντας, το ξύλινο άλογο που χάρισε ο Οδυσσεάς στους Τρώες, είναι ο φημισμένος Δούρειος Ίππος. Ό.π., Σωζοπούλου, Μ., (2023).

¹²⁵ Μυθολογία: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/index.html, Αλεβιζάκη, Π., Μαντούβαλος, Β., (2008), *Κοινωνία και ζώα, αναζητώντας το δαχτυλίδι του Σολομώντα*, Αθήνα, εκδ: Εστία, σ.σ.35-61.

Ωστόσο, κορυφαία στιγμή για την ηθική συμπερίληψη των ζώων είναι η στιγμή που ο Οδυσσεύς συναντά το γέρικο σκυλί του, τον Άργο, που περίμενε υπομονετικά όλα τα χρόνια του νόστου για να ξεψυχήσει στα χέρια του (Οδυσ. ρ.291).¹²⁶

Οι Πυθαγόρειοι ήταν οι πρώτοι που μίλησαν για την χορτοφαγική διατροφή, ως βάση για την μετενσάρκωση και την μετά θάνατον ζωή. Για του Πυθαγόρειους η κατανάλωση ζωικού κρέατος, σχετίζεται με την θεωρία αυτή αλλά και το γεγονός της πρόκλησης ασθενειών, βασισμένη στα τέσσερα στοιχεία του Εμπεδοκλή, τα *ριζώματα*, που αντιστοιχούν στα τέσσερα υγρά που βρίσκονται στο ανθρώπινο σώμα.¹²⁷ Οι Ορφικοί, ήταν ενάντια στην κρεοφαγία, θεωρία που μετέφεραν στις ορφικές Ραψωδίες (Ορφ.Θρ.1120. Ορφ.Θρ.1101), εξηγώντας πως οι ψυχές, φτιαγμένες από τις στάχτες των Τιτάνων, πρέπει να αλλάζουν σώματα (ζώου ή ανθρώπου), ώστε να απαλλαγούν από τα εγκλήματα των Τιτάνων¹²⁸. Το μυστικό έγκλημα καθώς και η τιμωρία των Τιτάνων, ενεργοποίησαν την διαδικασία της μετενσάρκωσης. Ο Πλάτωνας στην «Πολιτεία», εισήγαγε την χορτοφαγική ουτοπία, παρουσιάζοντας τους κατοίκους της Καλλίπολης να τρέφονται ιδανικά με ψωμί, χόρτα, λαχανικά και φακές. Ο Γλαύκων όμως διαμαρτύρονταν, θεωρώντας ότι αυτό είναι διατροφή για χοίρους και όχι ανθρώπους. (Πολ. 372b-d). Το ίδιο υποστήριξε και στους «Νόμους», να μην θυσιάζουν ζώα στους Θεούς, να μην τρώνε κρέας και να τρέφονται χορτοφαγικά, διότι η μη χορτοφαγική διατροφή είναι ανίερη.¹²⁹

Ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντινός, εκλεκτός φιλόσοφος ορφικός και πυθαγόρειος, ήταν γνωστό ότι δε θυσίασε στους θεούς κανένα ζωντανό οργανισμό, αντ' αυτού, θυσίαζε ζωόμορφους άρτους από κυλωμένους καρπούς και μέλι (Εμπ. Καθαρμοί Θρ.120). Ο Εμπεδοκλής φαίνεται ότι επηρέασε τον Ευριπίδη, ο οποίος διαμόρφωσε τον χαρακτήρα του Ιππόλυτου¹³⁰ τον παρουσιάζοντας τον να επιδεικνύει την χορτοφαγική δίαιτα. Επίσης, η χθόνια θεότητα Ζαλμόξις, η πρώτη που δίδαξε στην Ευρώπη την *ακρεοφαγία*, ήταν επηρεασμένη από την πυθαγόρεια διδασκαλία.¹³¹ Ο Επίκτητος αναφέρει

¹²⁶ Ομηρικά έπη: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=1

¹²⁷ Grombie, A., (1989), *Από τον Αυγουστίνο στο Γαλιλαίο*, (μτφ: Τσίρη, Θ., Αρζόγλου, Ι.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ, σ.σ. 69-87.

¹²⁸ Τα εγκλήματα των Τιτάνων σχετίζονται με τα Διονυσιακά μυστήρια. Οι Τιτάνες, ξεγέλασαν τον μικρό Διόνυσο, τον συνέλαβαν και τον θανάτωσαν ως θύμα θυσίας. Ο Δίας για να τους τιμωρήσει τους κατακεραύνωσε και από τις στάχτες του γεννήθηκε το ανθρώπινο γένος. Ο Απόλλωνας περισυνέλεξε την καρδιά του Διονύσου και την γλύτωσε από την βουλμία των Τιτάνων. Μολονότι, ο Ορφισμός διακρίνεται δραστικά από τον Διονυσιασμό, εξαιτίας της περιφρόνησης που έδειξε ο Απόλλωνας στον Διόνυσο και την τυπική έκφραση από το όργιο (μανία) στο οποίο επιδίδονταν οι Βάκχες στα βουνά (ωμοφαγία και διασπαραγμός). Σχετική αναφορά γίνεται στην τραγωδία του Ευριπίδη «Βάκχαι».

¹²⁹ Σιέττος, Γ., (1993), *Τα Ορφικά μυστήρια*, Αθήνα, εκδ: Πύρινος Κόσμος, σ.σ. 70-82., Zaidman, L.B., Pantel, P.S. (1999), *Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής*, (μτφ: Μπουρας, Κ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη, σ.σ.171-173.

¹³⁰ Ευριπίδης, Ιππόλυτος: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=23

¹³¹ Καραγεωργάκης, Σ., *Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων*: [\(DOC\) Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων | Stavros Karageorgakis - Academia.edu](#)

ότι ο λόγος είναι το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος διαμορφώνει το ήθος του, αποτελώντας το σύστημα ερμηνείας των εννοιών, των προλήψεων και των παραστάσεων.¹³² Εφόσον αξιωματικά γνωρίζουμε ότι, «η ηθική είναι ένα αξιακό σύστημα βάσει του οποίου κρίνουμε τι πρέπει να πράξουμε και τι όχι. Σχετίζεται με τη συμπεριφορά που οφείλουμε να έχουμε σε όλα τα όντα και σε όλες τις καταστάσεις που αφορούν τον βίο και έχει ως βάση το καλό, το αγαθό. Αν και ορισμένες φορές αυτό δεν συμβαίνει, μολαυτά το χρέος μας δεν αίρεται»¹³³ Εφόσον λοιπόν, η ηθική είναι ένα σύστημα που εκδηλώνεται με τον λόγο και τις πράξεις, αυτές θα πρέπει να εναρμονίζονται με το ηθικό πράττειν που αφορά και τα ζώα, εφόσον είναι ηθικά πρόσωπα.

Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που αφιέρωσε ολόκληρες πραγματείες στα ζώα (*Περί ζώων μορίων, Περί ζώων γένεσης, Περί τα ζώα ιστορίες*). Πρόκειται για ζωολογικό υλικό με εμπειρικά δεδομένα και σχόλια, στα οποία παρατηρεί και κατατάσσει τα φαινόμενα του ζωικού κόσμου. Μέσω αυτής της μελέτης, προσπαθεί να αποκρυπτογραφήσει και να αποκαλύψει τον κόσμο των ζώων. Αναφορές για τα ζώα κάνει επίσης στα «*Ηθικά Νικομάχεια*».¹³⁴ Ο Πλούταρχος, στο έργο του «*Γρύλλος, Περί του ἄλλογα λόγω χρῆσθαι (Αν τα ζώα έχουν λογική)*», ένας φανταστικός διάλογος μεταξύ του ομηρικού Οδυσσέα και του αντιπροσώπου των συντρόφων του, Γρύλλου, δίνει δυνατά μηνύματα για την ηθική αντιμετώπιση και την αυτονόητη συμπερίληψη των ζώων στην ηθική κοινότητα. Το ίδιο μήνυμα μεταφέρει και στα έργα του «*Πότερα των ζώων φρονιμότερα τα χερσαία ή τα ένυδρα*» και «*Περί σαρκοφαγίας*». Ο Πορφύριος στο έργο του «*Περί αποχής εμψύχων*» προσπαθεί να αποδείξει ότι τα ζώα έχουν ψυχή (3,25), τηρούν σύστημα δικαίου (3.11), έχουν δικό τους τρόπο επικοινωνίας (3,3), λογική (3,2 – 3,18 – 3,21 – 3,23), δυνατότητα διδασκαλίας (3,6) και εκμάθησης (3,15).¹³⁵ Εν κατακλείδι, στον αρχαίο κόσμο οι αιματηρές θυσίες ήταν καταδικαστέες. Προτιμούσαν να προσφέρουν στους θεούς καρπούς, φυτικά προϊόντα, μέλι και κρασί. Ο Πορφύριος (περί Εγκράτειας II, 28κ.κ.) στους μύθοι που αφορούν τον Ηρακλή και συγκεκριμένα στο μύθο του Σώπατρου, μας μεταφέρει τις απόψεις περί αιματηρών θυσιών, τις οποίες απαγορεύει ολοκληρωτικά. Αντ' αυτού, προτείνει καρπούς, μέλι και κρασί. Στο μύθο αυτό εξηγεί την προέλευση των αιματηρών θυσιών, όταν ο Ηρακλής θυσίασε στους θεούς βόδια, για να ευχαριστήσει τους κατοίκους της Λίνδου.¹³⁶

¹³² Μαντζανάς, Μ., (2012), *Η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο: Ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων*, Αθήνα, Εκδ: Οίστρος, σ.55.

¹³³ Ό.π, Πελεγγρίνης, Θ. (2005), σ.σ.13-15.

¹³⁴ Μαντζανάς, Μ., (2015), Το πρόβλημα των δικαιωμάτων των ζώων: Μια φιλοσοφική προσέγγιση, στο συλλογικό *Περιβαλλοντική Πολιτική: Θεωρία και Πράξη*, (επιμ: Μανωλάς, Ε.), Ορεσιτιάδα, εκδ: του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Σχολή: Επιστημών Γεωπονίας και Δασολογίας, Τμήμα: Δασολογίας και Διαχείρισης περιβάλλοντος και φυσικών πόρων, σ.σ. 155-163.

¹³⁵ Ό.π, Καραγεωργιάκης, Σ. (2019).

¹³⁶ Ό.π. Zaidman, L.B., Pantel, P.S. (1999), σ.σ.165-171.

Μύθοι και παραδόσεις κατά τον Μεσαίωνα.

Κατά τον Μεσαίωνα, δεν συναντάμε σε καμία αναφορά την λέξη κατοικίδιο, αλλά οικόσιτο. Η Χριστιανική θρησκεία πίστευε ότι η φροντίδα των ανθρώπων έπρεπε να εστιάζεται στους φτωχούς, με αποτέλεσμα να απαγορεύει τα κατοικίδια. Στον Μεσαίωνα, κατοικίδια είχαν μόνο οι γυναίκες, οι κληρικοί και οι λόγιοι. Το ζώο που ποτέ δεν είχαν οικόσιτο ήταν η γάτα, εφόσον είχε συνδεθεί με τη λατρεία του διαβόλου. Συγκεκριμένα, ο μεσαιωνικός κόσμος δεν αγάπησε καθόλου τις γάτες και για αυτό σύνδεσε γύρω τους θρύλους και παραδόσεις. Στην καλύτερη περίπτωση τις θεωρούσε χρήσιμες μόνο για να πιάνουν ποντίκια και να σώζουν τα αγαθά τους από τα παράσιτα αυτά, ενώ στην χειρότερη ότι είναι αγγελιοφόροι του Σατανά, γεγονός που σχετίζεται με το κακό, σύμφωνα με την εκκλησία. Για την Μεσαιωνική εκκλησία, η γάτα είναι γυναίκα άρα συνδέεται με την Εύα και το προπατορικό αμάρτημα εξαιτίας του οποίου ο Αδάμ έχασε την Εδέμ. Επίσης, εχθρεύονταν του Εβραίου διότι σταύρωσαν το Χρίστο και αφού οι Εβραίοι λάτρευαν τις γάτες, επομένως η εκκλησία τις μισούσε. Την περίοδο του Μεσαίωνα έκανε την εμφάνιση της μια μορφή μαντείας, η αιλουρομαντεία, κατά την οποία υπήρχε σύνδεση της γάτας με το υπερφυσικό. Ωστόσο, αυτό πήρε δυσάρεστη τροπή, όταν συνδέθηκε με το τελετουργικό Taghairm, που ασκούταν στην Σκωτία του 16^{ου} αιώνα. Πρακτικά, έπαιρναν την γάτα που ήταν αγγελιοφόρος του διαβόλου και την έψηναν ζωντανή, ενώ εκείνη ούρλιαζε καλούσαν τον διάβολο να εκπληρώσει μια μελλοντική πρόβλεψη με σκοπό να τερματίσουν τον βασανισμό της. Τέλος, εικάζεται ότι ο Πάπας Γρηγόριος Θ', ήταν υπεύθυνος για ένα ολοκαύτωμα γατών, καθώς υπάρχει αναφορά σε διάγγελμα του, το 1233, στο οποίο καταγγέλλει τη μαύρη γάτα ως διαβολική, με συνέπεια να δώσει την επίσημη ευλογία του για την δίωξη των γατών στην Ευρώπη.¹³⁷

Διαφωτισμός και μη ανθρώπινα όντα. Φιλοσοφικές θεωρίες.

*«Θα προτιμούσα να ήμουν σκύλος, πίθηκος, αρκούδα ή οτιδήποτε άλλο,
παρά αυτό το ματαιόδοξο ζώο που επιτίθεται για τη λογικότητα του»
Τζων Γουόλμοτ.*

Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, φύσηξε ένας αέρας αισιοδοξίας σε όλους τους τομείς που αφορούν την ανθρώπινη δραστηριότητα. Δόθηκε στον άνθρωπο η αίσθηση ότι μπορεί να διαχειριστεί την σχέση του με την φύση καλύτερα. Παρολαυτά, δέσποζε η άποψη πως οι άνθρωποι έπρεπε να είναι αδιάφοροι απέναντι στα ζώα, εφόσον δεν έχουν εγγενή αξία. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα φιλοσόφου με ειδεχθείς μηχανιστικές απόψεις, αποτελεί ο Καρτέσιος. Στο έργο του «Λόγος περί της Μεθόδου» ανέπτυξε τις μηχανιστικές του θεωρίες για τα ζώα. Υποστήριξε ότι πρόκειται για μηχανές

¹³⁷ Ό.π, Σωζοπούλου, Μ., (2023)., Η γάτα στην Μεσαιωνική Κοινωνία: <https://www.historyclub.gr/l/giati-oi-anthropoi-toy-mesaiona-misoysan-tis-gates-aireseis-mageia-vasanistiria-kai-aschima-portreta/>

που είναι τέλεια ρυθμισμένες να μιμούνται τον πόνο ή τη χαρά και εν γένει όλα τα συναισθήματα, αλλά στην πραγματικότητα δε νιώθουν τίποτα. Για τον Ντεκάρτ, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ον που έχει συνείδηση άρα και ψυχή και πως ο άνθρωπος είναι το μοναδικό λογικό όν -θεωρία που στήριξε στην αδυναμία των ζώων να μιλούν. Μάλιστα παρομοίαζε τα ζώα με ρολόγια τέλεια ρυθμισμένα από τον θεό κατασκευαστή τους, στα οποία διεξήγαγε ανατομίες χωρίς αναισθητικό και όταν αυτά σφάδαζαν από τον πόνο διατύπωνε ότι οι κραυγές τους μοιάζουν με τον ήχο των ελατηρίων μηχανής.¹³⁸ Σαφέστατα, η άποψη αυτή σήμερα φαντάζει αόρητα τρομακτική και παρωχημένη, αν και τέτοιες και παρόμοιες, δέσποζαν επί αιώνες.

Ο Τζον Λοκ εναντιώθηκε στην άποψη του Ντεκάρτ, καθώς πίστευε ότι τα ζώα έχουν μνήμη και μπορούν να διακρίνουν απλές ιδέες, αλλά δεν έχουν αφηρημένη σκέψη και δεν μπορούν να κάνουν πολύπλοκες και σύνθετες συνάψεις. Ο Βολταίρος, ήταν επίσης, αντίθετος στις μηχανιστικές θεωρίες του Ντεκάρτ. Στο λεξικό του υποστήριξε ότι είναι πενία και κατάντια η μηχανιστική αυτοματοποίηση των ζώων, δείχνοντας με emphaticό τρόπο τον αποτροπιασμό του στις καρτεσιανές θεωρίες. Ο Λάμπνιτς στο έργο «*Μεταφυσική Πραγματεία*», άφησε υπόνοιες πως τα ζώα έχουν ψυχή, ενώ στη «*Μοναδολογία*» πήγε ένα βήμα παρακάτω διατυπώνοντας ότι έχουν ανώτερες αντιλήψεις, μνήμη και ισχυρή φαντασία, αρνούμενος όμως την λογική τους. Ο Χάτσεσον πρότεινε πως τα ζώα πρέπει να διακρίνονται από κατώτερες αρετές, κάτι ανάλογο με την αριστοτελική μεσότητα. Ο Ντέιβιντ Χιουμ, στο έργο του «*Πραγματεία για την ανθρώπινη νόηση*», διατύπωσε τις ομοιότητες και διαφορές ανθρώπων και ζώων. Θεωρούσε τα ζώα προικισμένα με λογική και σκέψη, με ανεπτυγμένο μηχανισμό συμπάθειας και ταυτόσημα συναισθήματα με τον άνθρωπο. Υποστήριξε επίσης, ότι τα ζώα κάνουν σχέδια για το μέλλον – βλ. αποδημητικά πουλιά, και λειτουργούν βάση σκοπιμότητας, προνοητικότητας, έχουν με τον άνθρωπο κοινές νοητικές ικανότητες και εξαιρετική νοημοσύνη –βλ. τα πουλιά που επιλέγουν που και πως θα χτίσουν φωλιά ώστε να κλωσήσουν τα αυγά τους.¹³⁹

Σε ευθεία γραμμή με τον Χιουμ, ο Άνταμς Σμιθ, υποστήριξε την θεωρία των ηθικών συναισθημάτων, βάση της οποίας για τα αθώα και συναισθανόμενα όντα, δηλαδή τα ζώα, επιθυμούμε την ευτυχία και σε καμία περίπτωση την δυστυχία τους. Ο Κοντιγιάκ, σε πλήρη αντιδιαστολή με τις

¹³⁸ Καραγεωργάκης, Σ. (2019), *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα, εκδ: Ευτοπία, σ.σ. 65-74, Πελεγγρίνης, Θ., (1987), *Άνθρωποι, ζώα, μηχανές*, Αθήνα, εκδ: Καρδαμίτσα, σ.σ.151-152

¹³⁹ Στο ίδιο, σ.σ.71-74,75-77, Leibniz, G.L., (1992), *Μεταφυσική Πραγματεία*, (μτφ: Καϊμάκης, Π.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Βάνιας, σ.59, Leibniz, G.L., (2006), *Μοναδολογία*, (μτφ: Λαζαρίδης, Σ.), Αθήνα, εκδ: Εκκρεμές, σ.σ. 25-27,29, Reigan, T., (2009), στο συλλογικό: *Άνθρωποι, Ζώα, Φύση, Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό. Για τα δικαιώματα της Φύσης και της Ζωής*, Πρακτικά 1^{ης} Ημερίδας Περιβαντολογικής Ηθικής στην Ελλάδα, Αθήνα, εκδ: Αειφορία, σ.95, Hume, D., (2005), *Πραγματεία για την ανθρώπινη Νόηση*, Βιβλ. Α': Για την νόηση, (μτφ: Πουρνάρη, Μ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη, σ.333, Hutcheson, F.(2004), *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue in Two Treatises*, Indianapolis, εκδ: W. Deidhold. σ.244

καρτεσιανές απόψεις, έγραψε την «*Πραγματεία για τα ζώα*» για να αναδείξει τις ικανότητές τους καθώς πίστευε ότι έχουν πνευματικές και αισθητηριακές εντυπώσεις, ότι αντιλαμβάνονται τον κίνδυνό και ότι έχουν κρίση και γνώση. Ο Ρουσσώ, ήταν αυτός που με το συνολικό του έργο εξιδανίκευσε την φύση καθώς και όλα τα πράγματα που ζουν σε φυσική κατάσταση, μολονότι το φιλοσοφικό του σύμπαν περιελάμβανε καρτεσιανές απόψεις. Ήταν αντίθετος με το να γίνονται τα ζώα κατοικίδια γιατί με τον τρόπο αυτό χάνουν την ομορφιά, τη ζωντάνια και το θάρρος τους. Πίστευε ότι τα ζώα έχουν αισθήσεις και ιδέες αλλά σε καμία περίπτωση δεν μοιάζουν πνευματικά με τον άνθρωπο. Θα λέγαμε ότι ο Ρουσσώ βρίσκονταν εγγύτερα στις απόψεις του Καρτέσιου, θεωρώντας μάλλον πως τα ζώα είναι έξυπνες μηχανές, εξοπλισμένες με αισθήσεις ώστε να ενεργοποιούνται από μόνες τους. Ο Άρθουρ Σοπενχάουερ, αν και επηρεασμένος από την Ινδική φιλοσοφία, υποστήριζε ότι τα ζώα έχουν την ικανότητα να κατανοούν, αλλά δεν έχουν αφηρημένη σκέψη ούτε λογική. Πίστευε ότι ο άνθρωπος δικαιούται να τα εκμεταλλεύεται ως ένα βαθμό και να τα χρησιμοποιεί στις μετακινήσεις και το κυνήγι, διότι έχουν μεγάλη αντοχή στον πόνο και δεν υποφέρουν όταν πεθαίνουν. Συνέστησε για τα ζώα που πρόκειται να καταναλωθούν, να τα θανατώνουν γρήγορα και ανώδυνα με την χρήση χλωροφορμίου.¹⁴⁰

Ο Καντ μίλησε για το «*βασιλείο των σκοπών*», μία ιδεατή ηθική κοινότητα με συνταγματική δημοκρατία όπου οι πολίτες έχουν νομοθετική ικανότητα, είναι αυτόνομοι και γίνεται σεβαστή η άποψη τους μέσα στα όρια αυτής της συνθήκης. Συμπεραίνουμε λοιπόν, πως οι ηθικοί νόμοι είναι οι νόμοι του βασιλείου των σκοπών που θεσπίζονται στην συνέλευση των έλλογων όντων. Παραδειγματική είναι η άποψη του Καντ, που πίστευε πως τα ζώα δεν έχουν λογική, αυταξία, αυτοσυνείδηση και επομένως δεν βρίσκονται στο επίκεντρο ηθικού ενδιαφέροντος γιατί είναι μη έλλογα όντα, ωστόσο στις κατηγορικές προσταγές διατύπωσε ότι ο άνθρωπος έχει έμμεσα καθήκοντα και όχι άμεσα καθήκοντα, στα ζώα. Πίστευε πως αν πληγωθεί ένα ζώο θα νεκρωθεί το κομμάτι εκείνο που είναι αναγκαίο για την ανάπτυξη της ηθικής. Στο δεοντολογικό του σύμπαν, τα ζώα μολονότι στερούνται λογικότητας, θεμελίωσε έμμεσα καθήκοντα ώστε να αποτραπεί η βαναυσότητα, η βιαιότητα και η ηθική αδιαφορία, σε αυτά.¹⁴¹

Ο Μπένθαμ, πατέρας του *Ωφελιμισμού*,¹⁴² έστρεψε την φιλοσοφική αντίληψη για τα ζώα σε άλλη

¹⁴⁰ Smith, A., (2012), *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, (μτφ: Δρόσος, Δ.), Αθήνα, εκδ: Παπαζήση, Condillac, (2017), *Πραγματεία για τα ζώα*, (μτφ: Πάγκαλος, Μ.), Αθήνα, εκδ: Πόλις, Ό.π, Rousseau, J.J., (2017), σ.σ.84-87, Ό.π, Καραγεωργάκης, Σ. (2019), σ.σ.78-79.

¹⁴¹ Korsgaard, C.(2021), *Οικεία πλάσματα, Η Καντιανή ηθική και οι υποχρεώσεις μας προς τα ζώα*, (μτφ: Αλεξίου, Κ.) Αθήνα, εκδ: Κυαναυγή. σ.σ. 6-11, Γιωνάς, Χ., (2018), *Η αρχή της ευθύνης, αναζητώντας μια ηθική για τον τεχνολογικό πολιτισμό*, (μτφ: Σαμοθράκη, Ν., Στούφης, Θ.), Αθήνα, εκδ: Αρμός, σ.σ.70-71, Kant, E., (1785), *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, (μτφ: Τζαβάρας, Γ.), Γιάννενα, εκδ: Δωδώνη (1984), σ.81, Kant, E., (1799), *Metaphysics of Morals*, N.York, pub: Bobbs – Merrill (1965), p.p. 345-346, Kant, E., (1797), *Lectures on Ethics*, (edit: Ingield, I.), London, pub: Methuen and CO (1963), p.p. 239-241,

¹⁴² Ωφελιμισμός είναι η θεωρία κατά την οποία η ηθική επιληψιμότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς κρίνεται βάσει των προθέσεων, αλλά υπολογίζεται από την ωφέλεια ή την βλάβη των συνεπειών της, δηλαδή, κατά πόσο συμβάλει στην

κατεύθυνση διατυπώνοντας πως, «*Το ζήτημα δεν είναι αν μπορούν να έχουν λόγο ή να ομιλούν αλλά αν μπορούν να υποφέρουν*». Απέρριψε το κριτήριο του λόγου ως ικανό επιχείρημα για το ηθικό πράττειν αντ' αυτού προέταξε την ικανότητα των ζώων στον πόνο, στο φόβο και στο συναίσθημα ως κριτήριο συμπερίληψης τους στο βασίλειο της ηθικής. Για τη λογικότητα των ζώων δεν υπάρχει επίσημη επιστημονική θέση, παρά ταύτα, θεωρείται εύλογο και εναρμονισμένο με την κοινή εμπειρία πως τα ανώτερα θηλαστικά έχουν ένα είδος λογικότητας, έστω και περιορισμένου βαθμού. Αυτό βέβαια δεν επαρκεί από μόνο του ώστε να θεμελιωθεί ηθικό δικαίωμα ανάλογο με του ανθρώπου. Ο Μπένθαμ αδιαφόρησε για την ικανότητα των ζώων να μιλούν, ως ικανό κριτήριο διαφοροποίησης από τους ανθρώπους και αντί αυτού προέταξε την ικανότητα τους να αισθάνονται, γεγονός που ισχύει χωρίς αμφιβολία. Μάλιστα έδωσε ως παράδειγμα τα νεογνά που ενώ δεν μιλούν είναι ηθικά πρόσωπα που έχουν εγγενή αξία. Στα πλαίσια της *ωφελμιστικής* θεωρίας του, ο Μπένθαμ υποστήριξε ότι ο άνθρωπος μπορεί να χρησιμοποιεί τα ζώα για πειραματικούς σκοπούς, εφόσον αυτό θα συμβάλει στην ωφέλεια της ανθρωπότητας. Οι καινοτόμες απόψεις του Μπένθαμ σαφέστατα κατήγγησαν τα βιολογικά όρια μεταξύ ανθρώπινων και ζωικών ειδών και εξάλειψαν ως ένα βαθμό τον ανθρωποκεντρικό μυωπισμό, που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από το αρχιμήδειο ηθικό σημείο,¹⁴³ βασιζόμενος στην *Αρετοκρατία*. Με βεβαιότητα άνοιξε νέους δρόμους στους μεταγενέστερους στοχαστές, καθώς αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για το σύγχρονο κίνημα των δικαιωμάτων των ζώων.¹⁴⁴

Αλλαγή στάσης. Ο «προβολέας» φωτίζει τις ζωικές υπάρξεις.

«Όσοι κάναμε την επιλογή να περιτριγυρίζομαστε από υπάρξεις ακόμα πιο εφήμερες από την δική μας, ζούμε μέσα σε έναν εύθραυστο κύκλο...»
Γκόντφρυ Τάουνσεντ.

Ο Πήτερ Σίνγκερ ήταν ο ιδρυτής του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων και ο υπεύθυνος για την αλλαγή της ηθικής στάσης του ανθρώπου απέναντι στα ζώα. Θεωρείται ότι εγκαινίασε το πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας που ασχολείται συστηματικά με την ηθική θεώρηση των μη ανθρώπινων ζώων. Με το έργο του «*Η Απελευθέρωση των Ζώων*», 1975, ανέπτυξε τον *προτιμισιακό ωφελμισμό*.¹⁴⁵ Σύμφωνα με τον ορισμό, ο Σίνγκερ πραγματώνει την ηθική αρχή της ίσης συνεκτίμησης των

γενική ευδαιμονία. Συνεπώς, μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Καραγεωργάκης, Σ. (2019), ό.π, σ.82, Ό.π, Πελεργίνης, Θ. (2005), σ. 205, Ό.π, Πελεργίνης, Θ., (2015), σ.σ.97-106, Πρωτοπαπαδάκης, Ε., εισαγωγή στο: Singer, P., (2022), *Πρακτική Ηθική*, (μτφ: Πρωτοπαπαδάκης, Ε., Παναγιώτου, Α.), Λευκωσία, εκδ: Π. Χ. Πασχαλίδης, σ.29.

¹⁴³ Αρχιμήδειο ηθικό σημείο:

<https://www.lexigram.gr/lex/eni/phrase/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BC%CE%AE%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%BF#Hist0>

¹⁴⁴ Στα ίδια.

¹⁴⁵ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, «*ηθική είναι εκείνη η στάση που σέβεται τις προτιμήσεις εκείνων τους οποίους αφορά η κρινόμενη κάθε φορά στάση*».

συμφερόντων, δηλαδή κάθε συμφέρον, ασχέτως αν προέρχεται από τον άνθρωπο ή το ζώο, συνεκτιμάται εξίσου με το όμοιο του, συνεπώς αφού ο άνθρωπος πονά άρα και το ζώο πονά . Με τον τρόπο αυτό κατήργησε την αδικία που συνιστά ο *Ειδισμός*.¹⁴⁶ Ο Σίγγκερ στήριξε την θεωρία του στον *Ωφελιμισμό* του Μπένθαμ. Οι βασικές αρχές της «*Απελευθέρωσης των ζώων*» συνοψίζονται ως εξής: όλα τα ζώα είναι ίσα, αν και η ισότητα αυτή δεν συνιστά ίση μεταχείριση από τον άνθρωπο, διότι είναι *ειδιστής*. Το βασικό κριτήριο για την συμμετοχή των ζώων στην ηθική κοινότητα είναι η δυνατότητα της *συναίσθησας* (sentience). Οι απολήξεις της θεωρίας του συμπυκνώνονται στις αιτιάσεις για τον τερματισμό της βιομηχανικής κτηνοτροφίας, τον τερματισμό της χρήσης ζώων για ψυχαγωγικούς λόγους όπως το κυνήγι και το τσίρκο, τον περιορισμό των ζώων ως πειράματα και την χορτοφαγική διατροφή.¹⁴⁷

Ο Τομ Ρείγκαν είναι εξίσου μια ηγετική μορφή της ηθικής υπεράσπισης των δικαιωμάτων των ζώων. Με το έργο του «*Η υπόθεση των δικαιωμάτων των ζώων*» διατύπωσε θέσεις που αφορούν τα δικαιώματα των ζώων. Συγκεκριμένα, είπε ότι τα δικαιώματα των ζώων προκύπτουν αβίαστα από τα ανθρώπινα δικαιώματα καθώς αποτελούν μέρος του ίδιου νομικοπολιτικού κινήματος. Η Εξελικτική Βιολογία και η Ζωοηθολογία είναι επιστήμες που πιστοποιούν ότι τα ζώα έχουν επιθυμίες, ανάγκες, μνήμη, συναισθήματα, και αυτοσυνειδησία,¹⁴⁸ συνεπώς, συνιστούν *ατελή*¹⁴⁹ υποκείμενα δικαίου και αξιώνονται ίδιο σεβασμό με τα *τέλεια* πρόσωπα. Τα *τέλεια* πρόσωπα, έχουν υποχρεώσεις στα *ατελή*. Διατύπωσε επίσης πως η εργαλειοποίηση των ζώων πρέπει να εξαλειφθεί πλήρως. Αναφορικά με τα ηθικά καθήκοντα υποστήριξε ότι έχουμε απέναντι στα ζώα άμεσα καθήκοντα, κάνοντας σαφή την διάκριση μεταξύ άμεσων και έμμεσων ηθικών ευθυνών, βρισκόμενος απέναντι στην συμβολαιοκρατία του Καντ. Επιπλέον, είναι εναντίον του *Ωφελιμισμού* και αντ αυτού προτάσσει το *Υποκείμενο ζώης*, δηλαδή δικαιώματα όπως η σωματική ακεραιότητα, η ζωή και η ελευθερία. Με την θεωρία του τάχθηκε εναντίον του ευζωισμού, της βιομηχανικής κτηνοτροφίας, του τερματισμού της χρήσης ζώων για ανθρωπινή ψυχαγωγία (κυνήγι, τσίρκο κλπ), της χρήσης τους ως πειραματόζωα ενώ τάχθηκε υπέρ της

¹⁴⁶ Σύμφωνα με τον Horta, *Ειδισμός ή Σπισισμός* είναι η αδικαιολόγητα άνιση θεώρηση ή μεταχείριση όσων δεν κατατάσσονται σε ένα ή περισσότερα συγκεκριμένα είδη ενώ σύμφωνα με τον Καραγεωργάκη, *Ειδισμός* είναι μια μορφή προκατάληψης υπέρ των συμφερόντων μελών που ανήκουν στο ίδιο είδος και εναντίων μελών άλλων ειδών.

¹⁴⁷ Waal, D.F., (2015), *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι, Πως εξελίχθηκε η ηθική*, (μτφρ Στεργίου, Χ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ.206., Horta, O. (2019), *Τι είναι σπισισμός;*, (μτφρ: Καφέζας, Γ.), Αθήνα, εκδ: Κυαναυγή, σ.6., Singer, P. (2018), *Η απελευθέρωση των ζώων*, (επιμ. Μτφ, Καραγεωργάκης, Σ), Αθήνα, εκδ: Αντιγόνη. σ.11.

¹⁴⁸ Ο Κάρολος Δαρβίνος, στο έργο «*Η έκφραση των συναισθημάτων στον άνθρωπο και τα ζώα*» μίλησε ευθέως για την ύπαρξη συγκίνησης στα ζώα, θεωρώντας πως είναι αυτονόητη. Μέχρι και σήμερα όμως, η επιστημονική κοινότητα εξακολουθεί αυτό να το ονομάζει ανθρωπομορφισμό.

¹⁴⁹ «Μόνο τα όντα με εγγενή αξία έχουν δικαιώματα. Εγγενής είναι η αξία που έχουν τα άτομα ανεξαρτήτως του πόσο καλά ή πόσο χρήσιμα είναι για τους άλλους και δικαιώματα είναι αυτά που προστατεύουν την συγκεκριμένη αξία. Υποκείμενα μίας ζωής είναι τα όντα που έχουν αυτοσυνείδηση, είναι ικανά να έχουν πεποιθήσεις και επιθυμίες, είναι συνειδητοί δράντες που μπορούν να συλλάβουν το μέλλον και να έχουν σκοπούς». Tom Regan.

χορτοφαγικής διαίτας αλλά όχι του βιγκανισμού. Ισχυρίστηκε ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να έχει κανενός είδους παρέμβαση στη φύση.¹⁵⁰

Σε αντίθεση με το δόγμα των φυσικών δικαιωμάτων του Ρέιγκαν και τον Ωφελιμισμό του Σίνγκερ, η Ντόνοβαν επικαλείται το συναίσθημα που πρέπει να μας διακατέχει για τα ζώα. Στην ηθική της θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων μιλάει για την *συμπάθεια*, την *συμπόνια* και την φροντίδα που πρέπει να αποτελεί την βάση πάνω στην οποία θα δομηθεί η ανθρώπινη μεταχείριση στα ζώα. Διατυπώνει ότι, για την λήψη ηθικών αποφάσεων κριτήριο δεν είναι μόνο ο ορθός λόγος αλλά και το συναίσθημα και πως οι γενικοί κανόνες περί ηθικής πρέπει να αποδυναμωθούν και στη θέση τους να ενισχυθούν οι περιπτωλογικές ηθικές. Βασική διάκριση, ώστε να κατανοηθεί η θεωρία της Ντόνοβαν, αποτελεί η κατανόηση των εννοιών *ενσυναίσθηση* και *συμπάθεια*. Σύμφωνα με τον γενικό ορισμό της Λόρεν Ουίσπε «*Το αντικείμενο της ενσυναίσθησης είναι η κατανόηση. Το αντικείμενο της συμπάθειας είναι η ευζωία του άλλου*». Η αναγνώριση ότι τα ζώα βιώνουν πόνο, θα πρέπει να ενεργοποιήσει την συμπάθεια μας ώστε, να αποτραπεί η βίαιη μεταχείριση τους, θέτοντας το ως μοναδικό κριτήριο ευημερία τους.¹⁵¹

Οι Ντοναλντ και Κιμλικά υποστηρίζουν την θεωρία που βασίζεται στην λογική για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σύμφωνα με τη θεωρία τους, τα ζώα έχουν απαραβίαστα δικαιώματα εφόσον έχουν ηθική αξία, υποκειμενική ύπαρξη και αξίζουν σεβασμό. Άνθρωποι και ζώα είναι ίσοι, άρα τα ζώα έχουν ηθικά δικαιώματα, συνεπώς δεν υπάρχουν για να εξυπηρετούν ανθρώπινους σκοπούς.¹⁵² Τα ζώα σύμφωνα με τους παραπάνω, δεν πρέπει να απολαμβάνουν μόνο αρνητικά ηθικά δικαιώματα (π.χ. να μην τα σκοτώνει ο άνθρωπος ή να μην τα φυλακίζει) αλλά και θετικές υποχρεώσεις όπως τον σεβασμό των βιοτόπων τους κ.α., ώστε να επιτευχτεί οικολογική ευημερία.¹⁵³ Συμπερασματικά, η συζήτηση για τα δικαιώματα των ζώων μετατοπίζεται από το πεδίο της ηθικής, στο πεδίο της πολιτικής, συσχετίζοντας ανθρώπινες κοινωνίες και θεσμούς με την συμπόνια και τη δικαιοσύνη απέναντι στα ζώα.

Ολοκληρώνοντας τους σύγχρονους θεωρητικούς των δικαιωμάτων των ζώων, θα αναφερθούμε στον *καταργητισμό* του Γκάρυ Φραντσόνε και την *ολική απελευθέρωση* του Στίβεν Μπέστ. Ο Φραντσόνε με την θεωρία του καταργητισμού, προτείνει να γίνει παύση της χρήσης μη ανθρώπινων ζώων για κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας, ορισμός που παραπέμπει στο κίνημα για την

¹⁵⁰ Singer, P., Regan, T., Gruen, L., Donovan, J. (2012), *Ζώα και ηθική*, (μτφ –Επιμέλ.: Καραγεωργάκης, Σ.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Αντιγόνη, σ.σ.57-74, Giddens, A., (2002), ό.π, σ.σ. 68-69.

¹⁵¹ Singer, P., Regan, T., Gruen, L., Donovan, J. (2012), ό.π. σ.σ.78-105.

¹⁵² «*Η θεμελιώδης θέση μας είναι ότι τα ζώα έχουν απαραβίαστα δικαιώματα δυνάμει της συναίσθησης ή της ευατότητας τους, το γεγονός ότι έχουν υποκειμενική εμπειρία του κόσμου*». Donalson, S. Kymlicka, W. (2021), *Ζωοπολις, Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, (μτφ: Μολυβάς, Γ), Αθήνα, εκδ: Πόλις. σ.σ. 11-38,96.

¹⁵³ Στο ίδιο.

κατάργηση της δουλείας. Με την θεωρία του δεν αναγνωρίζει ενδιάμεσες λύσεις ούτε μεταβατικά στάδια σε προσωπικό επίπεδο ή στο δημόσιο πεδίο. Δίνει έμφαση στο κριτήριο του *αισθάνεσθαι* και στην άποψη ότι τα ζώα έχουν προσωπικότητα, καθώς επίσης ότι δεν πρέπει να γίνονται οικόσιτα και να ζουν οι άνθρωποι μαζί τους. Επίσης, υποστήριξε ότι πρέπει να καταχωρηθούν νομικά δικαιώματα για τα ζώα και προτείνει την λύση του βιγκανισμού όχι μόνο στη διατροφή αλλά και στο ρουχισμό. Ο Στίβεν Μπέστ, στο έργο του «*Ολική Απελευθέρωση*» αναφέρεται, επίσης στην απελευθέρωση των ζώων από την δουλεία που συνεπάγεται η εκτροφή τους. Ζητά την απόλυτη κατάργηση της σκλαβιάς των ζώων, αντίστοιχο με τον αγώνα των έγχρωμων να καταργήσουν τα δεσμά τους. Η πρόοδος στην κοινωνία, στην ηθική και στην οικολογία, επιβάλλεται να συμπεριλάβει και τα ζώα. Αποκηρύσσει την λογική του ευζωϊσμού, δηλαδή, τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης των παραγωγικών ζώων και πειραματόζωων και αντ' αυτού προτείνει την ολική απελευθέρωση περνώντας ένα πολιτικό μήνυμα για μια ελεύθερη κοινωνία.¹⁵⁴

Νομικό πλαίσιο.

Με την συνεπικουρία της τεχνολογίας, της επιστήμης, και της επιμόρφωσης των ανθρώπων σε θέματα που άπτονται της ηθικής υπεράσπισης των μη ανθρώπινων ζώων, αναπτύχθηκαν κινήματα που αγωνίστηκαν για την συμπερίληψη τους στην ηθική κοινότητα καθώς και στην καλή διαβίωση τους. Τα ζώα, για όλα τα προηγούμενα χρόνια, άνηκαν στην κατηγορία του αντικειμένου (*res*), όπου ο ιδιοκτήτης τους τα χρησιμοποιούσε αλλά και τους συμπεριφερόταν κατά το δοκούν. Συνεπώς, ήταν επιβεβλημένη ανάγκη να αναπτυχτεί νομικό πλαίσιο που τα αφορά.

Πρώτος νόμος στην Ελλάδα, που αφορά γενικότερα τα ζώα είναι ο Ν.1300/1982,¹⁵⁵ ο οποίος αποσκοπεί στην «*πρόληψη και καταστολή της ζωοκλοπής*», άρα έχει ως δεδηλωμένο σκοπό να αντιμετωπιστεί ένα εγκληματικό φαινόμενο και όχι να επιτευχθεί η προστασία και ευζωία τους. Για την ευζωία καθαυτή, ο πρώτος νόμος της ελληνικής νομολογίας ήταν ο Ν.1038/1917,¹⁵⁶ που δηλώνει ρητά ότι έχει ως αντικείμενο του την προστασία των ζώων. Επίσης, ο Ν.1197/1981¹⁵⁷ στο αρ.1 περιέχει ρυθμίσεις για τα ζώα συντροφιάς. Ο βασικότερος νόμος για την προστασία και ευζωία των ζώων είναι ο Ν.4039/2012¹⁵⁸ που αποτελεί τομή στα ελληνικά νομικά ζητήματα. Συγκριμένα, στο αρ.16, απαγορεύει τον βασανισμό ζώου, την κακοποίηση αυτού με κάθε τρόπο ή για κάθε σκοπό, όχι μόνο οικόσιτου αλλά και οποιουδήποτε είδους ζώου. Το σημαντικότερο είναι πως στο αρ. 20, ο βασανισμός των ζώων,

¹⁵⁴ Στο ίδιο.

¹⁵⁵ Ν.1300/1982, (ΦΕΚ 129/τ.Α/13-10-1982). <https://www.et.gr/SearchFek>

¹⁵⁶ Ν.1038/1917, (ΦΕΚ 257/τ.Α/11-11-1917). <https://www.et.gr/SearchFek>

¹⁵⁷ Ν.1197/1981, (ΦΕΚ 240/τ.Α/03-09-1981). <https://www.et.gr/SearchFek>

¹⁵⁸ Ν.4039/2012, (ΦΕΚ 15/τ.Α/02-02-2012). <https://www.et.gr/SearchFek>

αναγάγετε σε βαρύ πλημμέλημα τιμωρούμενο με χρηματική ποινή και φυλάκιση ενός έτους.

Κορωνίδα του νομικού πλαισίου για την προστασία των ζώων, αποτελεί ο πιο πρόσφατος νόμος, ο Ν.4830/2021 «*Νέο πλαίσιο για την ευζωία των ζώων συντροφιάς – Πρόγραμμα Άργος και λοιπές διατάξεις*».¹⁵⁹ Με το νόμο αυτό, αυστηροποιείται το πλαίσιο για τους παραβάτες που κακοποιούν ζώα και συγχρόνως δίνει ακριβείς οδηγίες για όσα πρέπει να τηρούνται για τα ζώα συντροφιάς (διαμονή, μετακίνηση, συμπεριφορά, ιατρική περίθαλψη, στείρωση κ.α.)

¹⁵⁹ Ν.4830/2023, (ΦΕΚ 169/τ.Α/18-09-2021). <https://www.et.gr/SearchFek>

4. Από την αρχαία Σπάρτη στην κυψέλη.

Η ακάματη νεράιδα του μελιού

Μέλισσα, η ειρηνική και μεγαλόψυχη κόρη του φωτός, η ακάματη νεράιδα του μελιού. Επί αιώνες ταξιδεύει από λουλούδι σε λουλούδι και μεταφέρει ζωή σε μια αέναη προσπάθεια διατήρησης της ισορροπίας της φύσης, μέσω της επικονίασης¹⁶⁰. Μέσα στο βασίλειο της, την κυψέλη, παράγει αδιάκοπα το νέκταρ των θεών, με πειθαρχία, ζήλο και υποταγή στην απόλυτη εξουσία της βασίλισσας της. Αυτή είναι η μέλισσα, από την οποία ο άνθρωπος θα πρέπει να παίρνει μαθήματα σύνεσης και ταπεινότητας. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα μελετήσουμε την κοινωνία των μελισσών και τα φοβερά μυστήρια της κυψέλης της.

Από το λυκόφως της προϊστορίας και την αυγή του πολιτισμού, η μέλισσα προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, έχει συνδεθεί με λατρείες, μύθους, φαντασία, ποίηση και άπειρους θρύλους. Η μεσολάβηση της στην εκπλήρωση του ρόλου που επιτελεί το φυτικό βασίλειο, είναι ευεργετική. Ο άνθρωπος από καταβολής κόσμου απολαμβάνει τα πολύτιμα προϊόντα της, αποτέλεσμα του ακαταπόνητου μόχθου της, ενώ θαυμάζει την απaráμιλλη σοφία με την οποία οργανώνει την μικροκατοικία της, την θαυματουργή και εύθραυστη πολιτεία της. Αυτά και πολλά άλλα έχουν κινήσει το ενδιαφέρον σοφών, ερευνητών, επιφανών ανδρών και φυσιοδιφών, που με έκπληκτο βλέμμα εγκύπτουν στην κοινωνία της. Η μέλισσα διατηρεί επί αιώνες τα σκήπτρα του συμβόλου της προνοητικότητας, της φιλεργίας, της αυτοθυσίας, της ικανότητας και της οργάνωσης.¹⁶¹

Στην ελληνική μυθολογία, η μέλισσα ήταν κόρη του Μελισσέα, βασιλιά της Κρήτης και αδελφή της Αμάλθειας, της τροφού του Δία, στις οποίες, έδωσε η Ρέα το βρέφος για να το κρύψουν στο Δικταίο Άντρο της Κρήτης. Εκεί η μέλισσα και η Αμάλθεια τάζαν τον Δία νέκταρ και αμβροσία για να μεγαλώσει. Όταν ο Κρόνος το ανακάλυψε τις μετέτρεψε σε σκουλήκια, όμως, έπειτα, ο Δίας τις μεταμόρφωσε σε βασίλισσες μέλισσες. Η αρχή της μελισσοκομίας στον ελλαδικό χώρο, χάνεται στο μακρινό παρελθόν της μυθικής εποχής. Σε πινακίδα της Κνωσού, που ανάγεται στον 14^ο αιώνα, υπάρχει επιγραφή σε συλλαβογράμματο αλφάβητο Γραμμικής Β', στην οποία δηλώνεται θρησκευτική προσφορά, καθώς αναφέρει: «Πάσι θεοίς μέλι: Αμφορεύς Ι», (μτφ: Προσφέρεται σε όλους τους θεούς μέλι: Ένας αμφορέας). Το αρχαιότερο πρόσωπο που εμφανίζεται στον μελισσοκομικό χώρο είναι ο Αρίσταιος, η κυριότερη μορφή του μυθολογικού κύκλου της Κέας. Στην «Οδύσσεια» του Ομήρου, αναφέρεται το «μελίκρατον» (Ραψ.κ-519), δηλαδή γάλα με μέλι που έπιναν για ποτό. Στη (Ραψ.υ-168)

¹⁶⁰ Επικονίαση είναι η μέθοδος κατά την οποία οι μέλισσες μεταφέρουν γύρη από το ένα φυτό στο άλλο, με αποτέλεσμα την γονιμοποίηση και τον πολλαπλασιασμό των φυτών.

¹⁶¹ Σελλιγιαννάκης, Γ., (2009), Μέλισσα, Η ζωή και το έργο της, στο: *Επίτομη μελισσοκομία*, τ.Α', εκδ: Νέμεσις, σ.11.

αναφέρεται ότι οι κόρες του Πίνδαρου τρέφονταν από την Αφροδίτη με τυρί, μέλι και κρασί, τροφές που έδινε και η μάγισσα Κίρκη για να σαηνεύσει τους συντρόφους του Οδυσσέα (Ραψ.κ-213). Τα συγγράμματα του Αριστοτέλη (322 π.Χ) και ιδιαίτερα το «Περί ζώων μορίων», αποτέλεσε σταθμό για την μελισσοκομία της αρχαίας Ελλάδας και του πολιτισμένου κόσμου.¹⁶²

Μέλισσα ονομαζόταν η γριά ιέρεια της θεάς Δήμητρας, αλλά και της Κυβέλης και της Ρέας. Οι δώδεκα θεοί του Ολύμπου τρέφονταν με νέκταρ και αμβροσία -τροφή που είχε βάση το μέλι. Ο Ηρακλής έδωσε στον Κέρβερο μέλι για να τον αφήσει να περάσει στον Άδη, ενώ οι νεκροί κουβαλούσαν, στο ταξίδι για τον Κάτω Κόσμο, μία μελόπιτα. Ο Δαίδαλος και ο Ίκαρος έφτιαξαν τα φτερά για να πετάξουν, από μέλι κερήθρας. Ο πατέρας της ιατρικής, Ιπποκράτης, συνιστούσε στους ανθρώπους να εντάξουν το μέλι στη διατροφή τους, κυρίως στους ασθενείς, καθώς πίστευε ότι το νερωμένο μέλι ή το μέλι με ξίδι, είναι θεραπευτικό. Επίσης, ο Πυθαγόρας και οι οπαδοί του είχαν ως κύρια τροφή το μέλι. Αυτές, όπως και πολλές άλλες είναι μυθολογίες που συνοδεύουν την μέλισσα, από την αρχαιότητα, προερχόμενες μέσα από κείμενα ποιητών και φιλοσόφων.¹⁶³

Η πρωταρχική κατοικία των μελισσών, πέντε χιλιάδες χρόνια πριν, ήταν σε κουφάλες δέντρων, όμως όταν ο άνθρωπος ανέλαβε την επίβλεψη της κατοικίας της, δημιουργήθηκε η κυψέλη. Φυσικά αυτό δεν αποτέλεσε εμπόδιο στο να δημιουργηθεί η κοινωνία μέσα στην οποία θα ζήσει και θα αναπτυχθεί, όμοια με τη φύση της. Οι κηρήθρες δημιουργούνται μέσα σε ξύλινα πλαίσια, που τοποθετεί ο μελισσοκόμος για το χτίσιμο τους, πρόκειται για τα κέρινα δωμάτια που χρησιμεύουν είτε ως παιδικά δωμάτια είτε ως αποθήκες για τροφή. Απόλυτη εξουσία στην κυψέλη έχει η μέλισσα, το θηλυκό έντομο που είναι η μεγαλύτερη σε μέγεθος θηλυκή μέλισσα, γεννά αυγά, ζει περίπου τέσσερα χρόνια και τρέφεται με βασιλικό πολτό. Ζει ανάμεσα σε εκατοντάδες κηφήνες (τα αρσενικά έντομα της κυψέλης) και χιλιάδες εργάτριες, που βρίσκονται όλοι στην απόλυτη κυριαρχία της. Οι κηφήνες είναι τα αρσενικά έντομα με μόνη τους ασχολία να γονιμοποιήσουν την βασίλισσα κατά τη διάρκεια του «παρθενικού της ταξιδιού». Οι εργάτριες είναι στείρες θηλυκές μέλισσες οι οποίες έχουν επωμισθεί όλες τις απαραίτητες εργασίες για την καλή λειτουργία της κυψέλης. Είναι μικρότερες σε μέγεθος άλλα έχουν πολύ ανεπτυγμένες αισθήσεις. Ζουν λιγότερο χρόνο, δηλαδή από σαράντα ημέρες έως έξι μήνες, ανάλογα τις

¹⁶² Χρυσοστομίδου, Μ., (2010), *Μέλισσα και μέλι στην αρχαία ελληνική μυθολογία και λατρεία*, Αθήνα, εκδ: Νησίδες, σ.σ. 8-109.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ.σ. 8-109. Η μορφή της μέλισσας έχει γίνει σύμβολο εργατικότητας, ευημερίας και ευφράδειας και για αυτό τον λόγο απεικονίστηκε σε εμβλήματα, γραμματόσημα και νομίσματα μέσα την πάροδο των αιώνων. Όμως, εδώ και αρκετά χρόνια, η μέλισσα δίνει εισόδημα στον άνθρωπο, μέσα από τα εξαιρετικά προϊόντα που παράγει. Από τους κάλυκες των λουλουδιών απολήγουν παράγωγα όπως η κηρήθρα, το κερί, η πρόπολη, ο βασιλικός πολτός και φυσικά το μέλι.

συνθήκες.¹⁶⁴

Η σοφία με την οποία λειτουργεί η κοινωνία των μελισσών έγκειται στα εξής χαρακτηριστικά:

- Οι εργάτριες κατασκευάζουν πιο ευρύχωρα κελιά για τα σκουλήκια που θα γίνουν βασίλισσες, συνεπώς βλέπουμε την ταξική διαφοροποίηση που υπάρχει στην κυψέλη.
- Η βασίλισσα επιλέγει ποια αυγά θα γονιμοποιηθούν. Αποθέτει γονιμοποιημένα σπέρματα μόνο σε εκείνα τα αυγά που θα γίνουν βασίλισσες ή εργάτριες και αυτό δηλώνει την ευγονική με την οποία επιλέγει η βασίλισσα την διαδοχή και αρτιότητα της κυψέλης της.
- Ενώ, υπάρχουν αρκετά γονιμοποιημένα αυγά, τα οποία εν δυνάμει θα γίνουν βασίλισσες, τα περισσότερα τα περιμένει ο θάνατος. Τι γίνονται όμως οι γονιμοποιημένες βασίλισσες; Αν το μέλισσι διώξει μόνο έναν αφεσμό,¹⁶⁵ οι υπόλοιπες βασίλισσες δεν θα ζήσουν, εφόσον η πρώτη που θα βγει από το αυγό της, θανατώνει τις αδελφές της. Έπειτα, οι εργάτριες καταστρέφουν τα βασιλικά κελιά και κουβαλούν τα πτώματα έξω από την κυψέλη. Αν όμως γίνει παραπάνω από ένας αφεσμός, οι εργάτριες προστατεύουν οι ίδιες τα κελιά από τις επιθέσεις της βασίλισσας, διαδικασία που δηλώνει την Δημοκρατία που επικρατεί στην κυψέλη.
- Στο μέλισσι υπάρχει απόλυτη κατανομή εργασίας. Οι εργάτριες μέλισσες μεταβάλλουν τουλάχιστον τρεις φορές την δραστηριότητα τους, ανάλογα με την ηλικία τους. Η κατανομή των δραστηριοτήτων χωρίζεται σε τρία στάδια: Α Στάδιο) (1^η -10^η ημέρα) γίνεται οικιακή μέλισσα, δηλαδή βρίσκεται στο εσωτερικό της κυψέλης. Καθαρίζει τα κελιά ώστε να δεχθούν νέα αυγά. Επίσης, στέκεται πάνω στα κελιά γόνου για να διατηρηθούν ζεστά. Ύστερα από λίγες ημέρες αναλαμβάνει την εκπαίδευση και το τάϊσμα του γόνου, αφού οι αδένες της παράγουν πλέον «μητρικό γάλα». Στο τέλος αυτού του σταδίου, η μέλισσα αφήνει για πρώτη φορά την κυψέλη και κάνει μια πτήση προσανατολισμού. Στο Β Στάδιο) (10^η έως 20^η ημέρα) σταματάει να είναι παραμάνα, αφού ατροφούν οι χυλογόνοι αδένες και αναπτύσσονται οι κηρογόνοι. Αυτοί είναι τα «εργαλεία» της για το χτίσιμο της κηρήθρας, άρα, σε αυτό το στάδιο, γίνεται από παραμάνα, χτίστης. Επιπλέον, στις αρμοδιότητες αυτού του σταδίου είναι να παραλαμβάνει το νέκταρ που φέρνουν άλλες εργάτριες και να καθαρίζει την κυψέλη. Στο στάδιο αυτό κάποιες μέλισσες επιλέγονται για την φρούρηση της εισόδου. Αμυντικό εργαλείο για αυτή την εργασία, είναι το κεντρί που έχει η εργάτρια με το οποίο θα αμυνθεί για να υπερασπιστεί τον εαυτό ή την κυψέλη της, θυσιάζοντας την ίδια την ζωή της. Στο Γ Στάδιο) (20^η ημέρα – θάνατο), η μέλισσα γίνεται συλλέκτρια νέκταρ ή γύρης αφού πέτα έξω για τροφοσυλλογή. Επίσης, υπάρχει ανακατανομή

¹⁶⁴ Frisch, Von Karl., (1998), *Από την ζωή των μελισσών*, (Υφαντίδης, Μ.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Μελισσοκομική επιθεώρηση Ν. Παππάς, σ.σ. 2-187.

¹⁶⁵ Αφεσμός: Σμηνουργία, δηλαδή δημιουργία νέου μελισσιού.

εργασίας και σε αυτή την δραστηριότητα, αφού άλλες είναι οι μέλισσες που μαζεύουν γύρη και άλλες εκείνες που μαζεύουν νέκταρ. Επιπροσθέτως, στο στάδιο αυτό η εργάτρια, παύει πια να ασχολείται με τις οικιακές εργασίες. Στην διαδικασία αυτή αποτυπώνεται το αίσθημα δικαίου που επικρατεί στην κυψέλη, αφού η κατανομή εργασίας γίνεται με ηλικιακά κριτήρια ώστε να υπάρχει η βέλτιστη απόδοση.

- Οι συλλέκτριες μέλισσες, συνεννοούνται μεταξύ τους με ένα είδος κυκλικού χορού. Υπάρχει απόλυτη συνεννόηση και συνεργασία ακόμα και έξω από την κυψέλη, ώστε να υπάρχει συντονισμός στη μεταφορά της τροφής στην κυψέλη.
- Είναι εκπληκτικός ο τρόπος με τον οποίο οι μέλισσες αντιλαμβάνονται τον χρόνο. Γνωρίζουν ακριβώς πότε πρέπει να βγουν από την κυψέλη, πότε πρέπει να γυρίσουν αλλά και πότε πρέπει να ταΐσουν τα μικρά μελισσάκια. Είναι υπό διερεύνηση αν οι μέλισσες ευθυγραμμίζονται με τον περιοδικό ρυθμό της μέρας ή αν κουβαλούν μέσα τους το ρολόι τους, που βρίσκεται στο μεταβολικό σύστημα του οργανισμού τους.
- Ορισμένες άγριες μέλισσες, αυτές που ζουν ελεύθερα στη φύση, φτιάχνουν ένα ειδικό τύπο φωλιάς που περιβάλλεται από τείχη, μέσα σε άδεια κουφάρια σαλιγκαριών. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι η μέλισσα επινοεί στρατιωτικού τύπου αμυντικό μηχανισμό για την ασφάλεια της.¹⁶⁶

Όλα λειτουργούν άψογα σε αυτή την κοινωνία. Είναι αξιοθαύμαστος ο τρόπος οργάνωσης αυτών των πλασμάτων και δεν χωρά αμφιβολία πως οι μέλισσες και ο τρόπος ζωής τους, διδάσκουν την ανθρωπότητα σεβασμό στον αρχηγό αλλά και στη Δημοκρατία, αυτοθυσία, οργάνωση και συνεργασία. Παρολαυτά, η δραστική μείωση των μελισσών ανά τον πλανήτη απειλεί σοβαρά την οικολογική ισορροπία. Η μόλυνση του περιβάλλοντος, η κλιματική αλλαγή, η αλλαγή χρήσης της γης και η απώλεια οικοτόπων, τα επεκτατικά ξένα είδη και ασθένειες και η εντατική γεωργική εκμετάλλευση και χρήση φυτοφαρμάκων έχουν επιφέρει καταστροφικές συνέπειες στην κοινωνία των μελισσών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η μέλισσα είναι απαραίτητη για την διατήρηση του οικοσυστήματος και την βιοποικιλότητα. Αν χαθεί η επικονίαση που επιτελούν, θα μειωθούν και εν τέλει θα εξαφανιστούν είδη φυτών, με αντίκτυπο στην ασφάλεια των τροφίμων και σοβαρές επιπτώσεις στη γεωργία.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ.σ.2-187.

¹⁶⁷ <https://www.europarl.europa.eu/topics/el/article/20191129STO67758/pou-ofeiletai-i-meiosi-tou-plithusmou-ton-melisson-kai-ton-allon-epikoniaston>, Steiner, R., (2020), *Ο κόσμος των μελισσών, 8 διαλέξεις για τις μέλισσες*, (μτφ: Καλοζούμη, Β., Κατραμάδος, Γ.), Αθήνα, εκδ: ETRA, σ.σ.19-22.

«Μάγια η μέλισσα», (1977).

Η «Μάγια η μέλισσα» (1977) ανήκει στην κατηγορία ταινιών κινουμένων σχεδίων. Είναι βασισμένη στο παιδικό βιβλίο «Οι περιπέτειες της Μάγιας της Μέλισσας» του Γερμανού συγγραφέα Βάλντεμαρ Μπονσέλς, που δημοσιεύτηκε το 1912 και έγινε παγκόσμιο best seller, με μεταφράσεις σε πάνω από σαράντα χώρες. Η ηρωίδα Μάγια, η μικρή ατίθαση μέλισσα, κατέκτησε με τις περιπέτειες της το παιδικό κοινό των '70ς, έγινε παιδική σειρά κινουμένων σχεδίων και προβλήθηκε σε αμέτρητους τηλεοπτικούς σταθμούς σε όλο τον κόσμο, για να φτάσει έως σήμερα να είναι ένας από τους πιο δημοφιλείς παιδικούς ήρωες που αγαπήθηκαν από μικρούς και μεγάλους.

Στην ταινία αυτή, απεικονίζεται η ζωή μιας μέλισσας από την στιγμή της γέννησης της, ως το πρώτο πέταγμα της στον κόσμο, το οποίο την μπλέκει σε διάφορες περιπέτειες εξαιτίας της βιασύνης και τους αντικομοφορμιστικού χαρακτήρα της. Από τις πρώτες εικόνες διαφαίνεται η κοινωνία των μελισσών, ακριβώς όπως έχει λεπτομερώς αναλυθεί σε προηγούμενο υποκεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Η ταινία βασίζεται στα πραγματικά στάδια γέννησης των μελισσών, τις εργάτριες, τις αρμοδιότητες και το περιβάλλον που επικρατεί σε μία κυψέλη. Στα πρώτα πλάνα της ταινίας, οι φρουροί στην είσοδο της κυψέλης υποδεικνύουν την απόλυτη υποταγή στις βασιλικές διαταγές καθώς είναι έτοιμοι να θυσιάσουν προστατεύοντας την κυψέλη από κάθε ενδεχόμενη εχθρική εισβολή. Στη συνέχεια, παρατηρείται στο εσωτερικό της κυψέλης η γέννηση των αβγών όπως ακριβώς είδαμε στην παρούσα μελέτη πως γίνεται πραγματικά στην κοινωνία αυτή, με την εργάτρια τροφό Κασσάνδρα να υποδέχεται την γεμάτη ερωτήσεις Μάγια. «*Η ζωή σου τώρα αρχίζει, έχεις να μάθεις πολλά*» της λέει, όμως η Μάγια είναι περίεργη, ανυπόμονη, αμφισβητεί τα πάντα. Ταυτόχρονα, στην κυψέλη πετούν εργάτριες που φτιάχνουν νέες φωλιές για τα επόμενα αβγά. Μέσα το χώρο, υπάρχει αίθουσα διδασκαλίας όπου μαθητεύουν οι νέες μέλισσες. Χαρακτηριστικές φράσεις όπως «*οι μέλισσες δεν έρχονται στον κόσμο για να φλυαρούν άλλα για να δουλεύουν*» ή «*μία μέλισσα δεν πρέπει να είναι λαιμαργη*» είναι βασικοί πυλώνες της εκπαίδευσης, όπως παρατηρήσαμε μελετώντας την κοινωνία τους.

Η Μάγια έχει έναν φίλο, τον Μπίλλυ, τον οκνηρό και τεμπέλη κηφήνα που όμως ποτέ δεν τον εγκαταλείπει και πάντα τον βοηθάει όταν την χρειάζεται, όπως άλλωστε κάνει και εκείνος όταν η Μάγια μπλέκει τονίζοντας στο σημείο αυτό την συνεργασία που επικρατεί στην πραγματική κοινωνία των μελισσών. Η ταινία αυτή αποτελεί έναν ύμνο στην φιλία, την συνεργασία και την πειθαρχία καθώς αποτυπώνει όλα τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας των μελισσών, με τρόπο χαρούμενο, τολμηρό και πολύχρωμο. Η Μάγια, μέσω της ταινίας, διδάσκει στα παιδιά την συνεργασία, την ατομική πρωτοβουλία και την ανοχή στο διαφορετικό. Θα χαρακτηρίζαμε την ταινία ως καθρέπτη της πραγματικής κοινωνίας των μελισσών.

Σπάρτη, η κόρη της Λακεδαιμόνωνος γης.

«Ἵ ξείν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίους ὅτι τῆδε // κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι». Σιμωνίδης ο Κείος 480 π.Χ)
Επίγραμμα σε επιτύμβια στήλη στις Θερμοπύλες, αναφέρεται στην μάχη των Θερμοπυλών μεταξύ Σπαρτιατών και Περσών το 480 π.Χ.

(μτφ: Ω, ξένη διαβάτη που περνάς, ανάγγειλε στους Λακεδαιμόνιους ότι ταφήκαμε εδώ υπακούοντας στα προστάγματα τους).

Η Σπάρτη, κόρη της Λακεδαιμόνωνος γης, απαντάται πρώτη φορά στα Ομηρικά έπη, όταν με την αρπαγή της Ωραίας Ελένης, -γυναίκας του Σπαρτιάτη βασιλιά Μενελάου- ξεκίνησε ο Τρωικός Πόλεμος. Ο Μενέλαος και ο αδελφός του Αγαμέμνονας αναφέρονται ως Αχαιοί (Ιλιάδα Ραψ. δ 52 και Ραψ. κ 581), πληροφορία που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η Σπάρτη κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο κατοικούσαν από Αχαιούς, τους πρώτους Έλληνες που ήρθαν από τον Βορρά με την μετακίνηση των φύλλων. Σταδιακά αναπτύχθηκε το Δωρικό κράτος που μετά, από επεκτατικούς πολέμους, επεκτάθηκε στην Μεσσηνία, την Λακωνία και την Αρκαδία και έμεινε γνωστό ως κράτος Λακεδαιμόνων.¹⁶⁸ Η Σπάρτη, από την ίδρυση της μέχρι και το τέλος της Κλασικής Εποχής, και την σταδιακή κατάρρευσή της, ήταν η ανοχύρωτη και ανίκητη πόλη που θαύμασε -και θαυμάζει μέχρι και σήμερα- όλος ο πλανήτης, όχι μόνο για τις πολεμικές της επιδόσεις αλλά και για το ήθος και τον λιτό τρόπο ζωής, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω.

Για τον αληθινό εραστή της αρχαιότητας, η Αρχαία Σπάρτη –και όχι η Αθήνα- είναι ο αληθινός προορισμός. Κατεβαίνοντας από την Αρκαδία, απαντάμε την κοιλάδα του Ευρώτα που εκτείνεται ανάμεσα σε δύο οροσειρές. Δυτικά του Ταυγέτου -του ημεροφύλακα και παιδαγωγού του αρχαίου Σπαρτιάτη- και ανατολικά του Πάρνωνα. Συνεχίζοντας προς τον νότο καταλήγουμε στον Λακωνικό κόλπο δηλαδή, τις πιο εύφορες εκτάσεις όλης της Νότιας Ελλάδας. Εκεί βρίσκεται η Σπάρτη, που κατά τον 9^ο-8^ο π.Χ αιώνα επεκτείνεται και οργανώνεται εντός και εκτός Λακωνίας και προέκυψε, κατά τα μέσα του πρώτου μισού του 8^{ου} αιώνα, με την συνένωση πέντε χωριών. Σε πολιτικό επίπεδο, η πόλη, οργανώνεται γύρω από την διοίκηση της βασιλικής εξουσίας και ενός συμβουλίου που αποτελείται από σημαντικούς εκπροσώπους μεγαλογαιοκτημόνων και της πολεμικής αριστοκρατίας. Η εδαφική επέκταση προκάλεσε «στενοχωρία»¹⁶⁹ η οποία συνδέθηκε στενά με την κατανομή της γης, και έγινε αιτία να εμπλακεί στον Α΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο, από τον οποίο εξήλθε νικήτρια. Με τον τρόπο αυτό, η Σπάρτη αποκτά μεγάλη καλλιεργήσιμη γη, η οποία διανεμήθηκε στους Σπαρτιάτες (πολιτική χώρα) και στην περιοικίδα (Περίοικους) εδραιώνοντας την πολιτική και κοινωνική της θέση, στον αρχαίο ελληνικό χώρο. Συνεπώς, αρχίζει για την Σπάρτη, περίοδος πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, επεκτατικής διάθεσης και οικονομικής ανάπτυξης. Κατά τον 7^ο – 6^ο αιώνα π.Χ και ενώ η Σπάρτη αναπτύσσεται

¹⁶⁸ Levi, E.,(2008), *Σπάρτη. Κοινωνική και πολιτική ιστορία έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, (μτφ: Στεφανής, Α), Αθήνα, εκδ: Πατάκη, σ.σ.19-24.

¹⁶⁹ Στενοχωρία: Στενότητα χώρου, περιορισμένη γη.

εμπορικά με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και την Ανατολή, εμπλέκεται στον Β΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο, ο οποίος είχε τεράστιες επιπτώσεις στην οργάνωση και δομή της, καθώς υπέστη κρίση. Αυτό είχε ως συνέπεια να μετατραπεί από κοινωνία αρίστων σε κοινωνία οπλιτών.¹⁷⁰

Η σοφία με την οποία λειτουργούσε η Σπαρτιατική κοινωνία ¹⁷¹ καθώς και ο λόγος για τον οποίο αποτέλεσε παράδειγμα, στο οποίο στηρίχθηκε μετέπειτα η Δυτική φιλοσοφία και πολιτική – αρχής γενομένης από τον Πλίνθων Γεμιστό τον 15^ο αιώνα έως τον Μακιαβέλι, την Γαλλία και την Γαλλική Επανάσταση, τον φιλολακωνισμό της Αγγλίας με ολέθριο αποκορύφωμα την Γερμανία της Χιτλερικής περιόδου¹⁷² - έγκειται στα εξής χαρακτηριστικά:

- Θεμέλιος λίθος της Σπαρτιατικής πολιτείας αποτελεί ο νομοθέτης Λυκούργος, που σύμφωνα με τον Πλούταρχο έφερε από το μαντείο των Δελφών χρησμό, την ονομαζόμενη *Μεγάλη Ρήτρα*. Η Ρήτρα όριζε ότι ο λαός έπρεπε να διαιρεθεί σε ωβές¹⁷³ και φυλές, να δημιουργηθεί Γερουσία αποτελούμενη από τριάντα ηλικιωμένα μέλη και πέντε εφόρους που σε συνεργασία με του δύο βασιλιάδες (του οίκου των Αιγιδών και Ευρυποντιδών) να συγκαλεί τον λαό σε συνέλευση, την *Απέλλα*. Προαπαιτούμενο, κατά την συνέλευση της γερουσίας – αρμοδιότητα της οποίας ήταν η πρόταση γνώμων – ήταν η ελεύθερη έκφραση του λαού, η επικύρωση των αποφάσεων και η απόλυτη επιλογή για όσα επρόκειτο να συμβούν στην πόλη. Αυτή η διαδικασία ονομαζόταν *προβούλευση* και αποτελεί την σημαντικότερη ιστορική προσφορά της Σπάρτης, για την πολιτική σκέψη και πρακτική, μέχρι τις μέρες μας. Εφόσον λοιπόν, ο δήμος (λαός) έχει την τελική απόφαση, αυτομάτως καθίσταται η Σπάρτη ως η δημοκρατικότερη πόλη του ελληνικού κόσμου, χωρίς αυτό να αναιρεί την υποταγή στα διατάγματα των δύο βασιλιάδων και στους νόμους.

¹⁷⁰ Ό.π. Levi, E., (2008), σ.σ.17-310, . Gartledge, P., (2004), *Οι Σπαρτιάτες. Μία επική ιστορία*, (μτφ: Φιλιππάτος, Α.), Αθήνα, εκδ: Λιβάνη, σ.σ.25-53., Ό.π, Mosse, C., Schnapp – Gourbeillon, A., (2013), σ.σ.20-214, Πετροπούλου, Α., (2000), Οικογενειακοί Θεσμοί, τ.Α, στο *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ, σ.σ. 284-287, 302-304, 314-315, 318-319, Ό.π, Μαστραπάς, Α., (2002), σ.σ.99-106.

¹⁷¹ «Ὁ λαμπρὰ Λακωνικὴ πόλις Σπάρτη κλέος τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ κόσμου ὀπλων. παράδειγμα, τῆς σωφροσύνης Γυμνάσιο καὶ Τέμενος καὶ τῆς κάθε ἄλλης ἀρετῆς πηγὴ καὶ ἐνοπτρον, Τα θέσμια τῆς Πολιτείας σου καὶ τοὺς νόμους, με τὶς ἄλλες ἠθικὲς ἀρετὲς σου ὅταν ἀνασκοπῶ, καὶ μετὰ δίπλα στον Ευρώτα σε κοιτάζω, ἀνακράζω πρὸς τὸν χῶρο τῆς Ἀρτέμιδος σου: Πού εἶναι τώρα ὁ ἀγαθὸς Λυκούργος σου, οἱ Διόσκουροι Θεϊκοὶ Δίδυμοι, Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης, ὁ Ἀναξανδρίδας, ὁ Ὀρθρυάδης καὶ ὁ Γύλιππος, Ευρυσθένη καὶ Λεωνίδα πού τώρα κατοικεῖτε; Καὶ εσεῖς Ἀτρεΐδα καὶ Παυσανία, λαμπρὲ ἀρχῶν, Λύσανδρε, Ἀρίστων, Ἀγησίλαε καὶ Ἐάνθιππε. Ὅχι ἡ Ρώμη, ἀλλὰ οἱ καιροὶ καὶ ἡ ἀθλιότης τῶν τωρινῶν γενεῶν σε μετέβαλαν σε Μυζιθρὰ ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνο.» Σπάρτη, Αύγουστος τοῦ 1447

Περιηγητής Κυριάκος de Pizicollis, ὁ Καλαβρός (1391 – 1452),

Ἐνα συγκλονιστικὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰταλοῦ περιηγητῆ τοῦ 15οῦ αἰῶνος Κυριάκου τοῦ Καλαβροῦ. Ἡ νεοελληνικὴ ἀπόδοση εἶναι τοῦ Βλ. Ρασσιά, με βάση τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ 15οῦ αἰῶνος ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Λάμπρου ἀποδίδεται στον ἴδιο τὸν Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα. Stoneman, R., (2008), *Ἀναζητώντας τῆς Κλασικῆ Ἑλλάδα*, (μτφ: Ἀγγελομάτη – Τσουγκαράκη, Ε.) Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ, σ.59.

¹⁷² Ό.π. Levi, E., (2008), σ.σ.17-310, Ό.π, Gartledge, P., (2004), σ.σ.25-53., Ό.π, Mosse, C., Schnapp – Gourbeillon, A., (2013), σ.σ.20-214, Ό.π, Πετροπούλου, Α., (2000), σ.σ. 284-287, 302-304, 314-315, 318-319, Ό.π, Μαστραπάς, Α., (2002), σ.σ.99-106.

¹⁷³ Ωβές: στρατιωτικές μονάδες.

Άκρως δημοκρατικό, σύμφωνα με την νομοθεσία του Λυκούργου, είναι και το γεγονός ότι στον πόλεμο ο βασιλιάς πολεμούσε δίπλα στον στρατιώτη.

- Στον Λυκούργο αποδίδεται και η πρωτοβουλία για το μοίρασμα ίσων κλήρων γης σε ελεύθερους Σπαρτιάτες πολίτες. Αναλύοντας την ταξική διαφοροποίηση και την κατανομή εργασίας στην Σπαρτιατική κοινωνία, αναφέρουμε ότι: Όμοιοι ήταν οι πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, είχαν δηλαδή το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και ήταν μεταξύ τους ίσοι. Θεωρητικά η ισότητα αυτή ξεκινάει από το καθεστώς της ιδιοκτησίας γης, το οποίο καθόριζε και την πολιτική και νομική θέση τους στην κοινωνία. Αυτομάτως λοιπόν, κάθε πολίτης είχε ίδιο εισόδημα με τους υπολοίπους. Εικάζεται, ότι στην Σπάρτη δεν κυκλοφορούσαν νομίσματα διότι απαγορευόταν η συσσώρευση πλούτου. Κάθε Όμοιος συντηρούσε τον οίκο του με τους Είλωτες, ώστε εκείνος να ασκεί απρόσκοπτα τα στρατιωτικά και πολιτικά του καθήκοντα. Είλωτες ήταν το κατώτερο κοινωνικό στρώμα της Σπάρτης. Δεν ήταν δούλοι (όπως λχ η έννοια της δουλείας στην Αθήνα) αλλά άνηκαν στο Σπαρτιατικό κράτος, για το οποίο δούλευαν. Πρόκειται για πρώην κατοίκους της εκτός πόλης περιοχής που δεν είχαν κανένα απολύτως δικαίωμα. Ζούσαν με ελάχιστο εισόδημα, όμως εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν πολυπληθής ομάδα, οι Σπαρτιάτες ζούσαν πάντα υπό το φόβο της εξέγερσης τους. Η ενδιάμεση κοινωνική τάξη είναι οι Περίοικοι. Είχαν λιγότερα δικαιώματα σε σχέση με τους Ομοίους, δεν ασχολούνταν με τον πόλεμο αλλά εκπαιδεύονταν στην Αγωγή (ήταν δηλαδή έτοιμοι κάθε στιγμή να συμμετάσχουν στον πόλεμο αλλά δεν ασχολούνταν αποκλειστικά με αυτόν). Ασχολούνταν με το εμπόριο, την γεωργία, την κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία, την αλιεία και την ξυλουργική, αποτελούσαν δηλαδή την βασική παραγωγική μονάδα. Ζούσαν στην περιοικίδα χώρα, όπου παρήγαγαν τα βασικά αγαθά για την διαβίωση όλης της κοινωνίας. Ο όρος Λακεδαιμόνιοι περιελάμβανε του Όμοιους και τους Περίοικους.
- Ο πυλώνας πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε η κοινωνία των Σπαρτιατών είναι η Σπαρτιατική Αγωγή. Πρόκειται για την εκπαίδευση στην οποία συμμετέχουν αγόρια και κορίτσια από την ηλικία των επτά έως την συμπλήρωση του εικοστού έτους. Αν και τα δύο φύλλα λάμβαναν εκπαίδευση, δεν ήταν ίδια ως προς το είδος και τη σκληρότητα. Τα αγόρια εκπαιδεύονταν κυρίως στη σκληραγώγηση και την τεχνική του πολέμου με σκοπό να γίνουν γενναίοι πολεμιστές και να ζούνε σε κακουχίες. Πήγαιναν για κυνήγι σε ομάδες, ενισχύοντας την ομαδική λειτουργία, έτρωγαν λιτά, κοιμόνταν στη γη, ενώ ο ρουχισμός θεωρούταν περιττή πολυτέλεια. Η εκπαίδευσή τους, περιλάμβανε ανάγνωση, γραφή, μουσική, χορό, ποίηση, δοκιμασίες,

παιδραστία, λακωνίζε¹⁷⁴ και αγωνίσματα. Τα κορίτσια εκπαιδεύονταν στην γυμναστική ώστε να αποκτήσουν γερό σώμα που θα δώσει στην πόλη γερά παιδιά, άρα και γερούς στρατιώτες. Επίσης, εκπαιδεύονταν στις οικιακές εργασίες, στη διαχείριση της οικογένειας, στη γραφή, την ανάγνωση, τη μουσική και το χορό. Στόχος της εκπαίδευσης των παιδιών (κυρίως αγοριών) δεν ήταν η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, αλλά η διαμόρφωση γενναίων, ηθικών και ετοιμοπόλεμων πολεμιστών.

- Στη Σπάρτη η θέση της γυναίκας ήταν περίοπτη, καθώς πρόκειται για βαθιά μητριαρχική κοινωνία. Η ιδιαιτερότητα της έγκειται στο γεγονός ότι επιτρεπόταν η πολυανδρία, το έθιμο εκείνο μέσω το οποίου μια γυναίκα -με σκοπό τα παιδιά της να είναι άρτια, γερά και άξιοι πολεμιστές- μπορούσε να ζευγαρώσει με όποιον άνδρα θεωρούσε ότι θα δώσει αρτιμελή απόγονο. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, η πόλη ήταν πάνω από όλους και από όλα καθώς η *ευγονική* δεν άφηνε περιθώρια για λάθη.
- Η κοινωνία των Σπαρτιατών, όπως πολλάκις έχουμε αναφέρει, ήταν μία στρατοκρατική κοινωνία όπου ο πολίτης ήταν υποταγμένος στις αποφάσεις της πόλης. Ο Β΄ Μεσσηνιακός πόλεμος, δημιούργησε διαφορετικές ισορροπίες στην κοινωνία, μεταμορφώνοντας από κοινωνία αρίστων σε κοινωνία οπλιτών γεγονός που είχε πολύπλευρες διαστάσεις. Ο Σπαρτιάτης πολεμάει και θυσιάζεται για την πόλη και τον συμπολεμιστή του, είναι ο ένας για τον άλλο και όλοι μαζί η ίδια η Σπάρτη και τα ιδανικά της. Η *Οπλιτική Φάλαγγα* είναι η τεχνική που εφαρμόζει ο σπαρτιάτης στον πόλεμο και ενσαρκώνει όλα τα ιδανικά με τα οποία γαλουχήθηκε. Περιελάμβανε μαζικούς σχηματισμούς, από βαριά οπλισμένο πεζικό σώμα – τους οπλίτες- που πολεμούσαν σε σχηματισμό φάλαγγας. Η ασφάλεια του οπλίτη και η επιτυχής κρούση ήταν αποτέλεσμα της αδιάσπαστης γραμμής σχηματισμού. Αυτές οι πολεμικές μηχανές της αρχαιότητας, μάθαιναν να πολεμούν με γενναιότητα και θάρρος κρατώντας την θέση τους στη μάχη χωρίς να υποχωρούν. Κορυφαίο παράδειγμα αυτοθυσίας ήταν η μάχη των Θερμοπυλών, κατά την οποία τριακόσιοι γενναίοι, πιστοί στον όρκο της πόλης τους, προτίμησαν τον θάνατο από την ατίμωση της λιποταξίας. Η πολεμική τεχνική των Σπαρτιατών ενσαρκώνει τα ιδεώδη της αυτοθυσίας, της συνεργασίας, του συντονισμού και του πολέμου.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Λακωνίζε: περιεκτική έκφραση λόγου.

¹⁷⁵ Ό.π. Levi, E., (2008), σ.σ.17-310, Ό.π. Gartledge, P., (2004), σ.σ.25-53., Ό.π. Mosse, C., Schnapp – Gourbeillon, A., (2013), σ.σ.20-214, Ό.π. Πετροπούλου, Α., (2000), σ.σ. 284-287, 302-304, 314-315, 318-319, Ό.π. Μαστραπάς, Α., (2002), σ.σ.99-106, Lear, Andrew (2014). «Ancient Pederasty: An Introduction». Στο: Thomas K. Hubbard. *A Companion to Greek and Roman Sexualities*. Blackwell Companions to the Ancient World. Τσίτσσεστερ: Wiley-Blackwell. σελίδες 102–127, Flaceliere, R., (1990), *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, (μτφ: Γέρας, Β.), Αθήνα, εκδ: Παπαδήμα, σ.σ.86-87.

Η Σπάρτη ανακάλυψε από νωρίς την έννοια της λέξης ανάγκη, την βαθιά φυσική πραγματικότητα που περιέχει τους νόμους της φύσης. Αυτή η λέξη είναι το κύτταρο, το μυστικό σημείο που δημιούργησε το χαλύβδινο κόσμο των Δωριέων. Είναι το αίτιο, το αιτιατό, το αποτέλεσμα των φυσικών νόμων. Συνεπεία αυτού, οι Σπαρτιάτες ήταν πάντα σκυθρωποί, μελαγχολικοί, ολιγόλογοι γιατί κατανόησαν την έννοια της λέξης ανάγκη και υποτάχτηκαν σε αυτήν, της ανάγκης αυτής στην οποία υποτάσσονται και οι Θεοί *«ισχυρότατον ανάγκη, κρατεί γαρ πάντων»*. Αυτά ορίζουν το εσωτερικό ήθος του Σπαρτιάτη, του Δωρικού ανθρώπου που χαρακτηρίζεται από Δωρική αρμονία, εκείνη την αρμονία που κράτησε ο Πλάτωνας στην *«Πολιτεία»* (Γ'398B-400C), όταν εξόρισε όλους τους ποιητές από την ιδανική του πόλη, το ίδιο έκανε και ο Πλούταρχος στο *«Περί Μουσικής»* (1136F,17,164), αυτή την αρμονία που κρατάει τον αέναο ρυθμό της ζωής, το θάνατο και το ανόλεθρον. Όλα αυτά σημαίνουν ότι το ήθος που έδειξε το κράτος της Λακεδαιμόνας είναι μια εσωτερική δύναμη, ένα φρόνημα, μια αντίληψη, μια φιλοσοφία. Γιατί στην Σπάρτη υπήρχε γνήσιος και ικανός φιλοσοφικός λόγος, το περίφημο *«λακωνίζειν εστί φιλοσοφείν»* όπως είπε και ο Πλάτωνας στον *«Πρωταγόρα»* (Πρωτ. 342a – 347a). Η Σπάρτη δεν είχε τείχη γιατί τα τείχη της Σπάρτης ήταν η ρωμαλέα και στιβαρή αποδοχή του νόμου, ήταν το εσωτερικό κριτήριο που απέτρεπε κάθε πιθανή εισβολή. Αυτός είναι και ο λόγος που η Σπάρτη δεν γνώρισε ποτέ κατακτητή, ούτε τυραννία, ούτε πολιτειακές αλλαγές και κοινωνικές αναταραχές. Ακόμα και η Αττική τέχνη βασίστηκε στον Δωρικό Ρυθμό, τον ρυθμό που έπλασε τον Παρθενώνα, τα Προπύλαια ακόμα και τις Καρυάτιδες του Ερεχθείου που φορούν την στολή των Καρυών.¹⁷⁶ Αυτή είναι η Σπάρτη, η πόλη μύθος, η πόλη ήθος.

«Οι πύλες της φωτιάς.»

Οι *«Πύλες της φωτιάς»*, βιβλίο του Στίβεν Πρέσφιλντ, ανήκει στην κατηγορία της ξένης πεζογραφίας και συγκεκριμένα στο ιστορικό μυθιστόρημα. Ο συγγραφέας πλέκει την πραγματική ιστορία με την μυθοπλασία και εντυπωσιάζει με την αληθοφάνεια και την ρεαλιστική αφήγηση. Ο Πρέσφιλντ εμπνεύστηκε από την επιτύμβια στήλη των Θερμοπυλών και έγραψε μια ιστορία γεμάτη γνώση και φαντασία. Οι *«Πύλες της φωτιάς»* υφαίνουν μυστήριο, ιστορία και τραγικότητα σε ένα έργο που φέρνει την Σπάρτη στα στενά των Θερμοπυλών και από εκεί στον 21^ο αιώνα και την αιωνιότητα.

Κεντρικός ήρωας της ιστορίας ο Χιονής, ο τραυματισμένος αιχμάλωτος, ο μοναδικός επιζώντας της μάχης, ένας άοπλος είλωτας, που αφηγείται γεγονότα με σπαραχτικό τρόπο. Όταν οδηγείται μπροστά στον βασιλιά των Περσών Ξέρξη, εκείνος του ζητά να πληροφορηθεί λεπτομέρειες για τον Σπαρτιατικό βίο, την καθημερινότητα, τις διεργασίες που προηγούνται του πολέμου, την ιδιοσυγκρασία

¹⁷⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=hrFzL60HpRw>

και την γενναιότητα του σπαρτιάτη πολεμιστή. Έτσι, ξετυλίγεται ο δραματικός λόγος του Χιονή, που με την συγκλονιστική του αφήγηση καθηλώνει. Σε κάθε σελίδα του βιβλίου προβάλλουν οι σκιές των Λακεδαιμονίων, με τις βαριές ασπίδες με το «Λ» και τους πορφυρούς χιτώνες, μεγαλοπρεπείς, δυνατοί, ατρόμητοι δικαιολογώντας τον τρόπο που προκαλούσαν σε κάθε στράτευμα του αρχαίου κόσμου.

Το βιβλίο δεν αναπτύσσει μόνο την μάχη των Θερμοπυλών και την κατάληξη της. Κάθε σελίδα του, αποκαλύπτει τις πλευρές της σπαρτιατικής ζωής και εκπαίδευσης, τον τρόπο σκέψης και την δράση τους στον πόλεμο, την προσωπική ζωή τους που είναι γεμάτη φίλους, παιδιά, οικογενειακούς δεσμούς αλλά και εχθρούς. Στο πρώτο μέρος, αναφέρεται στα παιδικά χρόνια του ήρωα, στην ζωή του πριν την Σπάρτη και τα γεγονότα που τον οδήγησαν εκεί. Όταν όμως ο ήρωας αποκαλύψει την προσωπικότητα και την ψυχολογία του, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να τον γνωρίσει και να τον κατανοήσει, ξεκινάει η αφήγηση – ακτινογραφία της σπαρτιατικής ζωής. Πρόκειται για πραγματικά γεγονότα που πλέκονται με την φαντασία με τρόπο γλαφυρό, συγκινητικό και αρκετές φορές ανατριχιαστικό.

Η αφήγηση του Πρέσφιλντ είναι ανεπιτήδευτη, κατανοητή και καθιστά τον αναγνώστη κοινωνό μιας ζωής γεμάτη πόλεμο, εκπαίδευση, εξάσκηση πνεύματος και νου. Όμως, αυτή είναι η Σπάρτη, η πραγματική κοινωνία της αρχαίας Ελλάδας, μιας κοινωνίας που μπορούσε να μπλοκάρει τον φόβο και ταυτόχρονα να ανυψώνει την γυναίκα στην πιο υψηλή θέση και συνάμα η ψυχή του να δίνεται στο ιδανικό της ελευθερίας. Ο συγγραφέας δεν περιγράφει απλά, καθιστά τον αναγνώστη αυτόπτη μάρτυρα της μάχης, τον αναγκάζει να δει το αίμα να ρέει στη λάσπη και τον στρατιώτη να προσπαθεί να περισυλλέξει το νεκρό σώμα του βασιλιά του. Παρακολουθεί τον σπαρτιάτη να πολεμά απτόητος, με απaráμιλλο σθένος όταν τα αναρίθμητα βέλη βουίζουν γύρω του, να μένει πιστός στο πρόσταγμα της πατρίδας του *-ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*. Οι άνδρες του Λεωνίδα κάλπασαν ηρωικά στο προδιαγεγραμμένο τέλος τους.

Θέματα για συζήτηση. Κριτική ανάλυση και σύγκριση της κοινωνικής δομής των δύο κοινωνιών.

Από τα εξεταζόμενα, που αφορούν την κοινωνία των μελισσών και την κοινωνία της Αρχαίας Σπάρτης, εξάγονται συμπεράσματα τα οποία αναλυτικά θα αναφέρουμε στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί καθώς, τα στοιχεία μας οδηγούν ώστε να απαντήσουμε στα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσης εργασίας. Αρχικά επιβάλλεται να αναφερθεί ότι, το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται δύο εκ διαμέτρου αντίθετες κοινωνίες, εφόσον η Σπάρτη εντάσσεται στην ανθρώπινη κοινωνία και η μέλισσα στην ζωική. Παραταύτα, η έρευνα, μας απέδειξε ότι υπάρχει ένα κοινό σημείο αναφοράς, οι δύο κοινωνίες ακολουθούν στρατιωτικού τύπου οργάνωση, δηλαδή αφοσίωση και πειθαρχία στον βασιλιά-

βασιλίτσα, με πολλές διαφορές αλλά και ομοιότητες.

Το ιστορικό υπόβαθρο των δύο κοινωνιών, αρχικά για την μέλισσα, ανάγεται στο μακρινό παρελθόν της δημιουργίας του κόσμου, όπου οι μελέτη μας δεν μας επέτρεψε να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Σύμφωνα με την «*Θεογονία*» του Ησίοδου και την εβραϊκή «*Γένεση*», η δημιουργία του κόσμου περιελάμβανε όλα τα ζώα του ζωικού βασιλείου. Σχετική πληροφορία αντλούμε και από τον «*Πρωταγόρα*» του Πλάτωνα, στον μύθο που εξιστορεί ο σοφιστής Πρωταγόρας στον Σωκράτη (και τους ακροατές) για την δημιουργία του ζωικού κόσμου, από τον Προμηθέα και τον Επιμηθέα. Αντιθέτως, για την Σπαρτιατική κοινωνία γνωρίζουμε με ακρίβεια τα χρονικά όρια, τα οποία κυμαίνονται από τον 11^ο αιώνα π.Χ- με την κάθοδο των Δωριέων-, άκμασε τον 4^ο αιώνα π.Χ και παρήκμασε στο τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ με την άνοδο του Μακεδονικού βασιλείου.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Giddens για την κοινωνία, όπως έχει διατυπωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Σπάρτη αυταπόδεικτα χαρακτηρίζεται κοινωνία, εφόσον πληροί όλα τα χαρακτηριστικά. Η Σπαρτιατική κοινωνία αποτελούταν από ένα σύνολο ανθρώπων που ζούσαν οργανωμένα, εφόσον υπήρχε κοινωνική και ταξική ιεραρχία, κοινωνική οργάνωση και δομή. Καθοδηγούνταν από τους νόμους του Λυκούργου – *Μεγάλη Ρήτρα*-, είχαν δύο βασιλιάδες, γερουσία και πέντε εφόρους. Η ταξική ιεραρχία έγκειται στους Ομοίους, τους Περίοικους και τους Είλωτες που αποτελούσαν την ταξική πυραμίδα. Η κοινωνική οργάνωση διαφαίνεται από την *Αγωγή*, την θέση της γυναίκας στην κοινωνία, την *Οπλιτική Φάλαγγα* και την πίστη στον όρκο της πόλης. Συνεπώς, οι Σπαρτιάτες ζούσαν με συγκεκριμένους κανόνες, αμοιβαίες σχέσεις αλληλεξάρτησης και υιοθετούσαν έναν κοινό τρόπο ζωής που αναπτύχθηκε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο της Λακεδαιμόνας γης. Σημαντικό χαρακτηριστικό της Σπαρτιατικής κοινωνίας είναι η στρατιωτικού τύπου οργάνωση της, χαρακτηριστικό που την καθιέρωσε στον αρχαίο κόσμο και της επέτρεψε να γίνει η λαμπρή πόλη που θαυμάζει όλη η ανθρωπότητα διαχρονικά.

Στην πραγματικότητα όμως, το βασικότερο ερευνητικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι αν η ζωική κοινωνία των μελισσών είναι όντως μια κοινωνία, βάσει ορισμού. Η ομάδα αυτή των ζώων οργανισμών, διαβιώνουν οργανωμένα σε κυψέλες σύμφωνα με κανόνες που ορίζουν την κοινωνική δομή τους. Υπάρχει κοινωνική και ταξική ιεραρχία μεταξύ των μελών, εφόσον αποτελείται από μία βασίλισσα, τους κηφήνες και τις εργάτριες. Αυτοί αποτελούν την ιεραρχική και ταξική πυραμίδα μέσα στον μικρόκοσμο της κυψέλης. Η κοινωνική οργάνωση εντοπίζεται κυρίως στην ευγονική που επικρατεί στην κυψέλη, στην καταστροφή των κελιών που ζουν σκουλήκια τα οποία εν δυνάμει θα γίνουν βασίλισσες και στον νέο αφεσμό που θα δημιουργηθεί και θα πρέπει να διοικηθεί από μία βασίλισσα. Συνεπώς, οι μέλισσες ζουν με συγκεκριμένους κανόνες- που δεν ορίζει κάποιος νομοθέτης αλλά η ίδια η

φύση και εκφράζεται μέσω του ενστίκτου. Η κοινωνία αυτή οργανώνεται με στρατιωτικού τύπου δεδομένα, εφόσον έχει βασίλισσα που διοικεί την κυψέλη και οι μέλισσες είναι διατεθειμένες να θυσιάσουν την ίδια τους την ζωή για να προστατεύσουν την βασίλισσα και το μέλισσι τους. Ζουν λοιπόν με συγκεκριμένους κανόνες, υιοθετούν κοινό τρόπο ζωής, με αμοιβαίες σχέσεις αλληλεξάρτησης (εφόσον υπάρχει καταμερισμός εργασίας), όπως αναλυτικά περιγράψαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο (4.1.1). Αναφορικά με τον γεωγραφικό χώρο, που δίνεται στον ορισμό, οι μέλισσες πράγματι ζουν σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, είτε ως μέλη μιας κυψέλης που ανήκει στον μελισσοουργό, είτε ελεύθερες στη φύση σε κουφάλες δέντρων, χωρίς να απομακρύνονται κάθε φορά από το σημείο στο οποίο ζουν. Συμπερασματικά, οι μέλισσες αποτελούν κοινωνία εφόσον πληρούν τα περισσότερα χαρακτηριστικά, εξαιρώντας το σημείο στο οποίο αναφέρεται ο ορισμός στην ανθρώπινη κοινωνία. Δεν αποτελούν μόνο κοινωνία, αλλά και μια από τις αρχαιότερες κοινωνίες που ζουν μέχρι σήμερα, χωρίς κανένας παράγοντας να έχει αλλοιώσει τα χαρακτηριστικά τους.

Για τις στάσεις και τις αντιλήψεις που σχετίζονται με αυτές τις δύο κοινωνίες, είμαστε σε θέση να μιλήσουμε αποκλειστικά από την οπτική της ανθρώπινης κοινωνίας σε σχέση με την Σπάρτη και τη μέλισσα. Η ανθρώπινη κοινωνία στο σύνολο της αναγνωρίζει την μεγάλη συνεισφορά της μέλισσας, στην ανθρωπότητα. Συνεπώς, η στάση της είναι θετικά διακείμενη προς αυτήν. Η μελέτη μας για την κοινωνία των μελισσών, έδειξε πως, η ανθρωπότητα αναγνωρίζει ότι η μέλισσα επιτελεί σπουδαίο ρόλο, συμβάλλοντας με την επικονίαση στην ισορροπία της γης. Επιπλέον, η μέλισσα είναι το είδος ζώου που δίνει το μέλι και τα παράγωγά του, όπως ήδη αναφέρθηκε, ενός σπουδαίου αγαθού που βελτιώνει την υγεία του ανθρώπου, είτε αυτούσιο στην διατροφή είτε ως βοηθητική ύλη στην ιατρική. Συνεπώς, η μέλισσα βρίσκεται σε περίοπτη θέση στην υπόληψη των ανθρώπων.

Για την κοινωνία της Σπάρτης, το ζήτημα είναι πιο πολύπλοκο. Στον αρχαίο κόσμο, η Σπάρτη αποτέλεσε την κοινωνία εκείνη που ταυτίστηκε με το θάρρος, τον πόλεμο, την πίστη στην πατρίδα και την εξάσκηση πνεύματος και νου. Ήταν η πόλη μύθος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι η Σπάρτη βρισκόταν σε έναν διαρκή πόλεμο επιβίωσης. Με την πάροδο των χρόνων, η Σπάρτη, έγινε η βάση πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η Δυτική φιλοσοφία και πολιτική, όπως έχει αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ολέθρια ήταν η επιρροή της στην Γερμανία, την περίοδο του Χίτλερ, ενός ανθρώπου που εξέλαβε με λάθος τρόπο την Σπαρτιατική φιλοσοφία και πρακτική και έγινε η αιτία του βασανισμού των Εβραίων (πχ. Στρατόπεδα συγκέντρωσης) και έδωσε το έναυσμα για την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τις γνωστές συνέπειες σε όλη την Ευρώπη. Επίσης, η σπαρτιατική ιδεολογία αποτέλεσε την βάση του Φασισμού, του υποσυνόλου της ακροδεξιάς ιδεολογίας, μιας επικίνδυνης ιδεολογίας, παρούσα στις μέρες μας σε αρκετά κράτη της Ευρώπης. Συνεπώς, οι στάσεις και οι

αντιλήψεις των ανθρώπων για την Σπάρτη, είναι διαφορετικές σε κάθε χρονική περίοδο.

Τα παρατηρήσιμα μεγέθη των υπό μελέτη δεδομένων των δύο κοινωνιών, μας οδηγούν στην παράθεση των διαφορών και των ομοιοτήτων καθώς και στην ερμηνεία αυτών. Οι ομοιότητες των δύο κοινωνιών συνοψίζονται στα εξής χαρακτηριστικά: Πρόκειται για κοινωνίες στις οποίες επικρατούν αρχές, όπως η αυτοθυσία, η σύνεση, η ταπεινότητα, η συνεργασία και η απόλυτη υπακοή στην ανώτατη αρχή. Η δημοκρατία στην κοινωνία της μέλισσας προκύπτει από την απόφαση του μελισσιού, στην περίπτωση του νέου αφεσμού ενώ στην Σπαρτιατική κοινωνία όταν ο βασιλιάς πολεμάει μαζί με τον στρατιώτη και στην προβούλευση. Η ευγονική προκύπτει στον κόσμο των μελισσών από την επιλογή της βασίλισσας όσον αφορά ποιές μέλισσες θα επιβιώσουν και στην Σπάρτη από την επιλογή που επιτρέπει στην γυναίκα, να ζευγαρώσει με άνδρα εκτός γάμου, ώστε να προκύψει ο πιο δυνατός διάδοχος –πολίτης - στρατιώτης. Ο συντονισμός, η γενναιότητα και η απόλυτη κατανομή εργασιών είναι χαρακτηριστικά που απαιτούνται και στις δύο κοινωνίες ώστε να λειτουργήσουν. Σημαντική είναι η απόλυτη εξουσία των βασιλιάδων και στις δύο κοινωνίες. Επίσης, η ταξική διαφοροποίηση και των δυο κοινωνιών λειτουργεί με τρόπο αποδοτικό, ώστε να μην υπάρχουν συγκρούσεις και αναταραχές. Τέλος, ο στρατιωτικού τύπου αμυντικός μηχανισμός λειτουργεί έτσι ώστε να υπάρχει προστασία από κάθε επίδοξο εισβολέα.

Οι διαφορές που προκύπτουν στις δύο κοινωνίες, εκτός από τις προφανείς – ότι ανήκουν σε δύο διαφορετικούς κόσμους (ζωικό και ανθρώπινο)- έγκειται σε χαρακτηριστικά που δεν αφορούν μόνο την Αρχαία Σπάρτη και τις μέλισσες, αλλά την ανθρώπινη και ζωική κοινωνία εν γένει. Ο Πλάτωνας, στον Πρωταγόρα, αναφέρει ότι ο Προμηθέας και ο Επιμηθέας, μοίρασαν στα ζώα τα αναγκαία που χρειάζονται ώστε να επιβιώσουν και να εξελιχθούν. Άφησαν όμως, τους ανθρώπους χωρίς καμία προστασία. Έτσι ο Δίας ζήτησε από τον Ερμή να φέρει στους ανθρώπους την αιδώ, την δικαιοσύνη και την φιλία ώστε να αποτελούν κοσμήματα και δεσμούς που προϋποθέτει η συνύπαρξη σε πόλεις. Τα χαρίσματα των ζώων τα μοίρασαν Τιτάνες ενώ την δικαιοσύνη ο Δίας, γεγονός που φανερώνει την σημαντικότητα αυτής της ηθικής αρετής, διότι αντιμετωπίζεται ως αρχή που διέπει τις σχέσεις των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία, άρα δόθηκε από την ανώτατη θεότητα. Ο Πλάτωνας, στην πολιτική του φιλοσοφία, όρισε την έννοια «οικειοπραγία» κατά την οποία κάθε πολίτης έχει την αποστολή να εκτελεί το οικείο έργο, αυτό για το οποίο είναι κατάλληλος.

Για τον αρχαίο κόσμο, η δικαιοσύνη είναι το απαραίτητο και μοναδικό συστατικό, για την ηθική ανάπτυξη μίας πόλης, διαφορετικά οι άνθρωποι ζουν όπως το χειρότερο ζώο, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης (Πολιτικά Α 1253a 31- 1253b 39). Συνεπώς, η δικαιοσύνη είναι συστατικό το οποίο μπορεί να υπάρχει μόνο σε ανθρώπινες κοινωνίες. Η φιλία και η αιδώ είναι επίσης συστατικά τα οποία

χαρακτηρίζουν αποκλειστικά ανθρώπινες κοινωνίες. Η αιδώ είναι ο σεβασμός, το φιλότιμο, ο αυτοσεβασμός, η ντροπή απέναντι στον κώδικα τιμής, στις εσωτερικευμένες αξίες και στη φωνή της κρίσης. Η αιδώ καθιστά δυνατή την συνύπαρξη, την συναλλαγή, την συνεννόηση και περιορίζει την αυθαιρεσία, την αντιπαλότητα και την αβεβαιότητα. Η φιλία είναι το απαραίτητο συστατικό, ώστε να δημιουργηθούν δυνατοί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνίας, -για τον αρχαίο κόσμο νοείται εντός πόλης-. Για τον Αριστοτέλη, η φιλία θεωρείται ανώτερη και από την δικαιοσύνη ενώ για τον Εμπεδοκλή, η *φιλότητα* και το *νείκος* είναι οι δύο δυνάμεις του σύμπαντος που συνδέουν και διαλύουν, αντιστοίχως, τα πράγματα.

Ο Πλάτωνας (Πολιτεία ΣΤ 491c-494b) αναφέρει ότι η διάκριση των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων όντων περιορίζεται στον έναρθρο λόγο. Το μη ανθρώπινα όντα βγάζουν κραυγές, έχουν δηλαδή άναρθρο λόγο ενώ ο άνθρωπος είναι ο μοναδικός που μπορεί να αρθρώσει λόγο, συστατικό απαραίτητο για την διαμόρφωση πόλεων. Όπως είπε και ο Ηράκλειτος, «ο λόγος είναι Θεός». Ο λόγος διαμορφώνει ήθος, είναι σύστημα ερμηνείας παραστάσεων, προλήψεων και εννοιών. Ο Αριστοτέλης χαρακτήρισε τον άνθρωπο ότι κατέχει λογική (*λόγον έχον*), εκτός από τον χαρακτηρισμό που έδωσε ότι είναι «*φύσει πολιτικό ζώο*». Συνεπώς, ο λόγος είναι προνόμιο της ανθρώπινης φύσης και συγκεκριμένα εκείνης που φθάνει στην ωριμότητα της. Άρα, λογικοί δεν είναι μόνο οι σοφοί, είναι και οι φαύλοι με τη διαφορά ότι οι σοφοί αντιπροσωπεύουν τον ορθό λόγο ενώ οι φαύλοι τον σπερματικό, που βρίσκεται στον άνθρωπο από την παιδική ηλικία. Μολονότι, σε όλα τα έμβια όντα η ψυχή είναι κοινή, τα λογικά δρουν σύμφωνα με τον λόγο. Άρα οι άνθρωποι είναι ανώτεροι από τα ζώα.

Αυτές είναι οι βασικότερες, όχι οι μοναδικές, διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στον ανθρώπινο και μη ανθρώπινο κόσμο. Επιλέχθηκαν οι ανωτέρω, διότι κρίνονται ως οι χαρακτηριστικότερες και πιο περιεκτικές διαφορές με τις οποίες μπορεί να αποδοθεί η διαφοροποίηση. Όσα ερωτήματα δεν απαντώνται με την παρούσα μελέτη, βάση βιβλιογραφικής επισκόπησης, παραμένουν ανοιχτά για μελλοντική διερεύνηση.

Αντί επιλόγου...

Με την παρούσα μελέτη έγινε μια προσπάθεια κατανόησης των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης και ζωικής κοινωνίας. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι ότι η ανθρώπινη κοινωνία ήταν το αποτέλεσμα συναισθηματικής και λογικής δημιουργίας ενώ στη ζωική επικράτησε το ένστικτο. Η ζωική κοινωνία μένει αναλλοίωτη και σταθερή στο χρόνο –για το μόνο που γίνεται προσπάθεια να αλλάξει είναι η οπτική των ανθρώπων απέναντι σε αυτή - ενώ η ανθρώπινη μεταβάλλεται στο χώρο και ποικίλλει στο χώρο. Για την ανθρώπινη κοινωνία η εξάρτηση από το φυσικό ή έμμεσο περιβάλλον είναι περιορισμένη ενώ για την ζωική άμεση και απόλυτη. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις δικαιολογούν την επικράτηση της ανθρώπινης κοινωνίας στη ζωική.

Ανθρώπινα και μη ανθρώπινα όντα ανέκαθεν διαμόρφωναν κοινωνίες, γεγονός που συνιστά οργανικές σχέσεις αλληλεγγύης οι οποίες οδηγούν την ποιοτική τους αναβάθμιση. Οι νέες μορφές δόμησης της συλλογικότητας των ανθρώπινων κοινωνιών οδηγούν στην ανάπτυξη ηθικής συνείδησης καθώς αποτελούν ευκαιρίες για την αποφυγή της ανομίας και της αλλοτρίωσης τους. Με την επισκόπηση των φιλοσοφικών θεωριών που αφορούν και τις δύο κοινωνίες, έγινε προσπάθεια να παρατηρηθούν με πλήρη και άμεσο τρόπο απόψεις από την αρχαιότητα ως σήμερα.

Τέλος, αναφερθήκαμε σε δύο κοινωνίες, ως μελέτη περίπτωσης, την Αρχαία Σπαρτιατική και των μελισσών, ώστε να αποδείξουμε ότι ακόμα και σε αυτές τις εκ διαμέτρου αντίθετες περιπτώσεις, υπάρχουν κοινά σημεία που τις χαρακτηρίζουν. Το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο «μάθημα» που μπορούμε να πάρουμε από την μελέτη των δύο κοινωνιών είναι πως κανείς δεν μπορεί να υπάρξει μόνος και πως η συνεργασία και η υποταγή στα προστάγματα αυτών που διοικούν, είναι αρετή. Άλλωστε είμαστε όλοι κάτοικοι του πλανήτη γη, φθαρτοί και περαστικοί και οφείλουμε την εν γένει ειρηνική συνύπαρξη, που αρμόζει σε όντα, είτε ζωικά είτε ανθρώπινα.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Andrewes, A., (2008), *Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, (μτφρ. Παναγόπουλος, Α.), Αθήνα, ΜΙΕΤ
- Bowles, S., Edwards, R., (1999), *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό, Α' τόμος*, (μτφ: Αθανασίου, Θ. και Σταματάκης Ν.), Αθήνα, εκδ: Gutenberg,
- Condillac, (2017), *Πραγματεία για τα ζώα*, (μτφ: Πάγκαλος, Μ.), Αθήνα, εκδ: Πόλις
- Donalson, S. Kymlicka, W. (2021), *Ζωοπολίς, Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, (μτφ: Μολυβάς, Γ), Αθήνα, εκδ: Πόλις
- Douglas, T., (1997), *Η επιβίωση στις ομάδες: Βασικές αρχές της συμμετοχής σε ομάδες*, (μτφ: Αραμπατζής, Γ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Flaceliere, R., (1990), *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, (μτφ: Γέρας, Β.), Αθήνα, εκδ: Παπαδημα.
- Frisch, Von Karl., (1998), *Από την ζωή των μελισσών*, (Υφαντίδης, Μ.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Μελισσοκομική επιθεώρηση Ν. Παππάς
- Gartledge, P., (2004), *Οι Σπαρτιάτες. Μία επική ιστορία*, (μτφ: Φιλίππατος, Α.), Αθήνα, εκδ: Λιβάνη
- Giddens, A., (1993), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, (μτφρ. Τριανταφυλλοπούλου, Ν.), (Επιμ. Κονιαβίτης, Θ.), Αθήνα, Οδυσσέας
- Giddens, A., (2002), *Κοινωνιολογία*, (μτφρ – Επιμ: Τσαούσης, Γ.Δ), Αθήνα, Gutenberg
- Grombie, A., (1989), *Από τον Αυγουστίνο στο Γαλιλαίο*, (μτφ: Τσίρη, Θ., Αρζόγλου, Ι.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ
- Horta, O. (2019), *Τι είναι σπισισμός;*, (μτφρ: Καφέζας, Γ.), Αθήνα, εκδ: Κυαναυγή
- Hughes, G.J., (2013), *Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης*, (μτφ: Γκολίτσης, Π.), Αθήνα, εκδ: Οκτώ, σ.σ.25-30
- Hume, D., (2005), *Πραγματεία για την ανθρώπινη Νόηση*, Βιβλ. Α': Για την νόηση, (μτφ: Πουρνάρη, Μ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη
- Kant, E., (1785), *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, (μτφ: Τζαβάρας, Γ.), Γιάννενα, εκδ: Δωδώνη (1984)
- Katarzyna, K., (2017), *Αυτοί που δεν μπορούν να μιλήσουν*, (μτφ: Καφέζας, Γ.), Αθήνα, εκδ: Κυαναυγή.
- Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M., (2014), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, (μτφ: Κουρτοβίκ, Δ.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ

- Korsgaard, C.(2021), *Οικεία πλάσματα, Η Καντιανή ηθική και οι υποχρεώσεις μας προς τα ζώα*, (μτφ: Αλεξίου, Κ.) Αθήνα, εκδ: Κυανανυγή.
- Leibniz, G.L., (1992), *Μεταφυσική Πραγματεία*, (μτφ: Καιμάκης, Π.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Βάνιας.
- Leibniz, G.L., (2006), *Μαναδολογία*, (μτφ: Λαζαρίδης, Σ.), Αθήνα, εκδ: Εκκρεμές.
- Levi, E.,(2008), *Σπάρτη. Κοινωνική και πολιτική ιστορία έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, (μτφ: Στεφανής, Α), Αθήνα, εκδ: Πατάκη
- Maschio, Dal, E.A, (2019), *Πλάτωνα, η αλήθεια είναι αλλού*, (μτφρ: Κυριαζόπουλος, Ν.), Σλοβενία, εκδ: Emse Edapp S.L.,
- Mosse, C., Schnapp – Gourbeillon, A., (2013), *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*, (14^η έκδοση), (μτφρ: Στεφάνου,Λ.), Αθήνα, Εκδ.Παπαδήμα
- Reigan, T., (2009), στο συλλογικό: *Άνθρωποι, Ζώα, Φύση, Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό. Για τα δικαιώματα της Φύσης και της Ζωής*, Πρακτικά 1^{ης} Ημερίδας Περιβαντολογικής Ηθικής στην Ελλάδα, Αθήνα, εκδ: Αειφορία.
- Renfrew, C., Bahn, P., (2013), *Αρχαιολογία. Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογές*, (μτφρ: Καράλη – Γιαννακοπούλου, Λ.), Αθήνα, εκδ: Καρδαμίτσα
- Ross, W.D., (1991), *Αριστοτέλης*, (μτφ: Μήτσου, Μ.), Αθήνα, ΜΙΕΤ
- Rousseau, J.J., (1986), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, (μτφ: Κονδύλης, Κ.), Αθήνα, εκδ: Δαμιανός,
- Rousseau, J.J., (2017), *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* (5^η έκδοση εκδ.). (Μεταφρ: Α. -Κ. Μέλπω), Αθήνα, εκδ: Σύγχρονη Εποχή
- Singer, P. (2018), *Η απελευθέρωση των ζώων*, (επιμ. Μτφ, Καραγεωργάκης, Σ), Αθήνα, εκδ: Αντιγόνη
- Smith, A., (2012), *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, (μτφ: Δρόσος, Δ.), Αθήνα, εκδ: Παπαζήση.
- Steiner, R., (2020), *Ο κόσμος των μελισσών, 8 διαλέξεις για τις μέλισσες*, (μτφ: Καλοζούμη, Β., Κατραμάδος, Γ.), Αθήνα, εκδ: ETRA
- Stoneman, R., (2008), *Αναζητώντας της Κλασική Ελλάδα*, (μτφ: Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, Ε.) Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ
- Taylor, A.E., (1990), *Ο Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*, (μτφ: Αρζόγλου, Ι.), Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ,
- Vegetti, M., (2003), *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, (μτφρ: Δημητρακόπουλος, Γ.), Αθήνα, εκδ: Τραυλός,
- Waal, D.F., (2015), *Πρωτεύοντα και Φιλόσοφοι, Πως εξελίχθηκε η ηθική*, (μτφρ Στεργίου, Χ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια
- Wokler, R., (2006), *Ρουσσώ, Όλα όσα πρέπει να γνωρίζεις*, (μτφ: Παντζάκος, Π.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά

γράμματα

- Zaidman, L.B., Pantel, P.S. (1999), *Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής*, (μτφ: Μπουρας, Κ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη
- Αθανασόπουλος, Κ., (2001), *Η Αναγέννηση και ο σχολαστικισμός κατά τον 14^ο – 16^ο αιώνα, στο Η φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6^ο έως τον 16^ο Αιώνα*, τ. Α', Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ
- Αθηνόδωρου, Γ., (1913), *Το γλυκύ μέλι*, Θεσσαλονίκη, εκδ: Δ.Χ Κυριακίδης και Νικολάου.
- Αλεβιζάκη, Π., Μαντούβαλος, Β., (2008), *Κοινωνία και ζώα, αναζητώντας το δαχτυλίδι του Σολομώντα*, Αθήνα, εκδ: Εστία
- Αντωνοπούλου, Μ., (2008), *Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*. Αθήνα, εκδ: Σαββάλας
- Αραμπατζής, Γ., (2006), *Παιδεία και επιστήμη στον Μιχαήλ Εφέσιο, εις περί ζώων μορίων Α 1,3-2,10*, Αθήνα, εκδ: ΜΙΕΤ.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλία Α-Δ, (μτφρ: Λυπουρλής, Δ.), Θεσσαλονίκη, εκδ: Ζήτρος (2006)
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, βιβλία Α,Β, (εισαγ, μτφρ, σχολ: Παπαδής, Δ.Ι), Πρόλογος: Βενιζέλος, Ε., Θεσσαλονίκη, εκδ: Ζήτρος (2006).
- Βαλλίανος, Π., (2000), *Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, τ. Γ', στο *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ.
- Βιρβιδάκης, Σ κ.α. (2000), *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ,
- Βουδούρης, Κ., (1996), *Η Ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Αθήνα, εκδ:χ.ε.,
- Γεωργούλης, Κ., (2000), *Αριστοτέλης ο Σταγυρίτης*, Θεσσαλονίκη, εκδ: Ιστορική και Λαογραφική εταιρία Χαλκιδικής,
- Γιωνάς, Χ., (2018), *Η αρχή της ευθύνης, αναζητώντας μια ηθική για τον τεχνολογικό πολιτισμό*, (μτφ: Σαμοθράκη, Ν., Στούφης, Θ.), Αθήνα, εκδ: Αρμός
- Γούναρη, Σ., (2010), *Διαλέξεις, Βιολογία της μέλισσας*, ΕΘΙΑΓΕ, (διαλέξεις που δόθηκαν κατά τις εκπαιδεύσεις μελισσοκόμων στο ΚΕ.Γ.Ε Αγρού.
- Δαρβίνος, Κ. (1997), *Η Καταγωγή των ειδών*, (μτφ: ΔΕΠ Τμήματος Βιολογίας Πανεπιστημίου Πατρών), (πρόλογος: Αλαχιώτης, Σ.), Πάτρα, εκδ: Πανεπιστημίου Πατρών
- Δεσποτόπουλος, Κ., (2004), *Περί της ηθικής, Περιοδικό Φιλοσοφία*, (τ.34),
- Δήμας, Π., (2000), *Η Φιλοσοφία του Πλάτωνα*, , τ.Α', στο συλλογικό: *Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ
- Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), *Η διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής πολιτικής*, στο *Ιστορία του Σύγχρονου*

- Ευρωπαϊκού Πολιτισμού*, (μτφ: Πολυκρέτη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά Γράμματα,
Έκο, Ου., (επιστ. επιμ), (2022), *Ιδεολογικά Ρεύματα και Κοινωνικός μετασχηματισμός*, τ.Γ', στο
Ιστορία του Σύγχρονου Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, (μτφ: Πολυκρέτη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Ελληνικά Γράμματα
Θεοχάρης, Δ., (2015), *Η εποχή του Λίθου στην Ελλάδα*, στο *συλλογικό Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,
τ.1 (Προϊστορία και Πρωτοϊστορία), Αθήνα, εκδ: Εκδοτική Αθηνών
Θρασύβουλου, Α., (1989), *Τα προϊόντα του μελίου*, στο *Μελισσοκομική Επιθεώρηση*, 3(2):44-46.
Θρασύβουλου, Α., (1998), *Πρακτική μελισσοκομία*, Θεσσαλονίκη, εκδ: Μελισσοκομική Επιθεώρηση
Παππάς – Μεσσημέρης.
Ιωάννου, Θ., (2002), *Οι Προϊστορικοί Χρόνοι*, τ.Α', στο *συλλογικό Ελληνική Ιστορία, Ο Αρχαίος
Ελληνικός Κόσμος*, Β' έκδοση, Πάτρα, εκδ:ΕΑΠ
Καλογεράκος, Ι., Θανασάς, Π., (2000), *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, στο *Ελληνική Φιλοσοφία και
Επιστήμη από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, τ.Α', στο *συλλογικό: Η Ελληνική φιλοσοφία από την
Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ,
Κάλφας, Β., (2015), *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Αθήνα, εκδ: Ελληνικά ακαδημαϊκά συγγράμματα και
βοηθήματα,
Καραγεωργάκης, Σ., (2019), *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα, εκδ: Ευτοπία
Κόντος, Π., (2000), *Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία*, στο *Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, τ.Α', στο
συλλογικό: Η Ελληνική φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ,
Λοκ, Τ., (2016), *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, (εισ-μτφ-σχολ: Ξανθόπουλος, Χ.), Αθήνα, εκδ:
Παπαζήση
Μαντζάνας, Μ., (2015), *Το πρόβλημα των δικαιωμάτων των ζώων: Μια φιλοσοφική προσέγγιση*, στο
συλλογικό Περιβαλλοντική Πολιτική: Θεωρία και Πράξη, (επιμ: Μανωλάς, Ε.), Ορεστιάδα, εκδ: του
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Σχολή: Επιστημών Γεωπονίας και Δασολογίας, Τμήμα:
Δασολογίας και Διαχείρισης περιβάλλοντος και φυσικών πόρων, σ.σ.155-163.
Μαντζανάς, Μ., (2012), *Η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον
Επίκτητο: Ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων*, Αθήνα, Εκδ: Οίστρος
Μάρξ, Κ., Ενγκέλς, Φ., (2017), *Το κομμουνιστικό Μανιφέστο*, (μτφρ: Παππάς, Α.), Αθήνα, Εκδ: Πατάκη
Μαστραπάς, Α., (2002), *Η Πόλη - Κράτος*, τ.Α', στο *συλλογικό Ελληνική Ιστορία, Ο Αρχαίος Ελληνικός
Κόσμος*, Β' έκδοση, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ
Μολύβας, Γ., (2000), *Η εποχή του Διαφωτισμού*, στο *Φιλοσοφία της Ευρώπης*, τ.Β', Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ.
Μορφάκη, Ν.Χ., (1909), *Εγχειρίδιο μελισσοκομίας*, Λευκωσία, εκδ: Ε.Κ. Πετρίδου και Σία.
Μπάλλα, Χ., (2000), *Οι Σοφιστές και οι Ελάσσονες Σωκρατικοί*, τ.Α', στο *συλλογικό: Η Ελληνική*

- φιλοσοφία από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ,
- Μουσής, Η Γένεσις, στο *Παλαιά Διαθήκη*, τ.Α΄ Πεντάτευχος, (Ερμην. Απόδοση: Κολιτσάρας, Θ., Ιωάννης), Αθήνα, Εκδ: Κ. Κουμουνδουρέας (1981),
- Νίνα – Παζαρζή, Ε.Γ., (2001), *Κοινωνιολογία*, τ.Α΄, Αθήνα, εκδ: Γ. Μπένου
- Ντεκάρτ, (1976), *Λόγος περί της Μεθόδου. Για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, (εισαγ-μτφ-σχολία: Χρηστίδης, Χ.), Αθήνα, εκδ: Παπαζήση
- Πελεgrίνης, Θ., (1987), *Άνθρωποι, ζώα, μηχανές*, Αθήνα, εκδ: Καρδαμίτσα.
- Πελεgrίνης, Θ., (2005), *Λεξικό της φιλοσοφίας, Οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα/ Εξάγλωση ορολογία*, Αθήνα, εκδ: Ελληνικά γράμματα.
- Πελεgrίνης, Θ., (2015), *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα, εκδ: Πεδίο.
- Πετροπούλου, Α., (2000), *Οικογενειακοί Θεσμοί, τ.Α, στο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Πάτρα, εκδ: ΕΑΠ
- Πλάτων, *Πρωταγόρας*, (μτφ-επιμ: Σπυρόπουλος, Η.), Αθήνα, εκδ: Ζήτρος (2019).
- Πλάτων, *Σοφιστής*, (μτφ- Σχόλια: Γληνός, Δ.), Αθήνα, εκδ: Ζαχαρόπουλος (1980).
- Πρωτοπαπαδάκης, Ε., εισαγωγή στο: Singer, P., (2022), *Πρακτική Ηθική*, (μτφ: Πρωτοπαπαδάκης, Ε., Παναγιώτου, Α.), Λευκωσία, εκδ: Π. Χ. Πασχαλίδης
- Σελλιγιανάκης, Γ., (2009), *Μέλισσα, Η ζωή και το έργο της*, στο: *Επίτομη μελισσοκομία*, τ.Α΄, εκδ: Νέμεσις
- Σιέττος, Γ., (1993), *Τα Ορφικά μυστήρια*, Αθήνα, εκδ: Πύρινος Κόσμος
- Σκουτερόπουλος Ν,Μ., (μτφ), (2014), στο Συλλογή κειμένων, *Τι είναι Διαφωτισμός;*, Αθήνα, εκδ: Κρητική.
- Συλλογικό από ομάδα φιλολόγων, (2004): *Μίκρο Νεοελληνικό Λεξικό Πατάκη*, (επιμ: Ιορδανίδου, Α., Μπαταβάνη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη
- Συλλογικό από ομάδα φιλολόγων, (2004): *Μίκρο Νεοελληνικό Λεξικό Πατάκη*, (επιμ: Ιορδανίδου, Α., Μπαταβάνη, Σ.), Αθήνα, εκδ: Πατάκη
- Συλλογικό, (2005), *Από τον Ντεκάρτ στον Καντ, στο Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, (μτφ: Ρισσάκη, Δ.) (επιμ: Κένι, Α.), Αθήνα, εκδ: Νεφέλη.
- Σωζοπούλου, Μ., (2023), *Παραδόσεις μαθήματος «Τα ζώα ως κατοικίδια, Κοινωνιολογικές και Νομικές προεκτάσεις»*, Β΄ Εξάμηνο, ΔΠΜΣ: Ζώα, Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία, ΕΚΠΑ.
- Τέγος, Σ., (2019), *Τελετουργικός Διαφωτισμός. Πεποιθήσεις, ιεροτελεστίες και πολιτικές τελετουργίες στη φιλοσοφία των David Hume και Jean-Jacques Rousseau*. Αθήνα, εκδ: Αρμός
- Τσώρτσιλ, Ο., (2022), *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, τ.Α, (μτφ: Καστανάρας Γ.), Αθήνα, εκδ: Γκοβόστης

Εκδοτική ΑΒΕΕ,

Φύλιας, Β., (1976), *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και Μεθοδολογία. (μια εισαγωγή στο έργο του)*, Αθήνα, εκδ: Λιβάνη –Νέα σύνορα.

Χαριζάνης, Π., (1996), *Μέλισσα και Μελισσοκομική Τεχνική*, Θεσσαλονίκη, εκδ: Μελισσοκομική Επιθεώρηση.

Χατζηαργύρης, Κ., (1984), *Δημοκρατία και Σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ: Επικαιρότητα,

Χρυσοστομίδου, Μ., (2010), *Μέλισσα και μέλι στην αρχαία ελληνική μυθολογία και λατρεία*, Αθήνα, εκδ: Νησίδες.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Aspalter, C., (2001), *Importance of Christian and Social Democratic movements in welfare politics: with special reference to Germany, Austria and Sweden*, New York, pub: Nova Science Publishers,

Gay, P., (1977), *The Enlightenment: an Interpretation*, v.1, New York. pub: Norton

Kain, P., (1993), *Marx and Modern Political Theory: From Hobbes to Contemporary Feminism*, pub: Rowman and Littlefield Publishers,

Kant, E., (1797), *Lectures on Ethics*, (edit: Ingield, I.), London, pub: Methuen and CO (1963).

Kant, E., (1979), *Metaphysics of Morals*, N.York, pub: Bobbs – Merrill (1965).

Lear, Andrew (2014). «Ancient Pederasty: An Introduction». Στο: Thomas K. Hubbard. *A Companion to Greek and Roman Sexualities*. Blackwell Companions to the Ancient World. Tseasester, pub:Wiley-Blackwell. σελίδες 102–127.

Mc Kirahan, Richard D. (2010), *Philosophy Before Socrates: An Introduction with Texts and Commentary*, Indianapolis Indiana, pub:Hackett Publishing Company,

Rowe, CJ, & Schofield, M. (Επιμ.). (2000), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge, pub: University Press,

Wood, M., Wood, N., (1978), *Class Ideology and Ancient Political Theory: Socrates, Plato and Aristotle in Social Context*, Oxford, pub: Blackwell Basil,

Δικτυογραφία

Η Πολιτεία του Πλάτωνα: <https://iep.utm.edu/republic>

Altaman, HF,AL, William., (2009), Συναλλαγές της Αμερικάνικης Φιλολογικής Εταιρείας (1974-2014), Τομ. 139, No. 2 (Φθινόπωρο 2009), σσ. 411-445 <https://www.jstor.org/stable/40651976>.

Ησίοδος, (8^{ος} αι. π.Χ), *Θεογονία*: [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=1)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=1](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=1) (προσπελάστηκε

27/11/2023)

Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια (1097a-1097b): https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=78&page=6

Εμπειρισμός:

https://mycourses.ntua.gr/courses/ECE1362/document/%CA%E5%F6%DC%EB%E1%E9%EF_4%EF.pdf

Τζον Λοκ, Διδακτορική Διατριβή Γιαννόπουλος Δημήτρης:

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/43822>

Κοσμοειδωλο: [https://greek_greek.en-](https://greek_greek.en-academic.com/82291/%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B5%CE%AF%CE%B4)

[academic.com/82291/%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B5%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BB%CE%BF](https://greek_greek.en-academic.com/82291/%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B5%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BB%CE%BF)

Ρασιοναλισμός /Ορθολογισμός: [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82)

[language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82](https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82)

Πολιτικές Ιδεολογίες: <https://whatpoliticsmeans.com> και <https://vouliwatch.gr/constitution#democracy>

Α. Παγκόσμιος Πόλεμος: <https://encyclopedia.usmm.org/content/el/article/world-war-i>

Φρόντ: <https://www.simplypsychology.org/sigmund-freud.html>

Μαξ Βέμπερ: <https://www.britannica.com/biography/Max-Weber-German-sociologist>

Ένγκελς: <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Engels>

Νίτσε: <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/>

Εργάτες λευκού περιλαίμιου:

https://www.academia.edu/11425462/%CE%95%CE%B3%CE%BA%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1_%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%BA%CE%BF%CF%8D_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%BC%CE%AF%CE%BF%CF%85_%CE%A0%CF%8C%CF%83%CE%BF_%CF%84%CF%85%CF%86%CE%BB%CE%AE_%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9_%CE%B7_%CE%94%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CF%83%CF%8D%CE%BD%CE%B7

Που οφείλεται η μείωση του πληθυσμού των μελισσών και των άλλων επικονιαστών; Άρθρο στην ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού

Κοινοβουλίου: <https://www.europarl.europa.eu/topics/el/article/20191129STO67758/pou-ofeiletai-i-meiosi-tou-plithusmou-ton-melisson-kai-ton-allon-epikoniaston>

Αρχαία Σπάρτη:

<https://web.archive.org/web/20080907063044/http://www.diodos.gr/content/view/195/37/>

Αρχαία Σπάρτη: <http://www.ekivolos.gr/arxaia%20sparti.htm>

Ευριπίδης, Ιππόλυτος: <https://www.greek->

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=23](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=23)

Κοσμολογικές θεωρίες:

www.researchgate.net/publication/292538843_Oi_prodrumikes_kosmologikes_theories_tou_Giordano_Bruno
[The prodromic cosmological theories of Giordano Bruno](http://www.researchgate.net/publication/292538843_Oi_prodrumikes_kosmologikes_theories_tou_Giordano_Bruno)

N.4830/2023, αρ.2, (ΦΕΚ 169/τ.Α/18-09-2021). <https://www.et.gr/SearchFek>

Εξημέρωση των ζώων: <https://web.archive.org/web/20081125015554/http://www.civ-viande.org/gr/ebn.ebn?pid=57&rubrik=5&item=26&page=46>

Μυθολογία: <https://www.greek->

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/index.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/index.html)

Η γάτα στην Μεσαιωνική Κοινωνία: <https://www.historyclub.gr/l/giati-oi-anthropoi-toy-mesaionamisoysan-tis-gates-aireseis-mageia-vasanistiria-kai-aschima-portreta/>

Ομηρικά έπη: <https://www.greek->

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=1](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=1)

Καραγεωργάκης, Σ., *Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων*: (DOC) [Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων | Stavros Karageorgakis - Academia.edu](https://www.academia.edu/1300/1982)

N.1300/1982, (ΦΕΚ 129/τ.Α/13-10-1982). <https://www.et.gr/SearchFek>

N.1038/1917, (ΦΕΚ 257/τ.Α/11-11-1917). <https://www.et.gr/SearchFek>

N.1197/1981, (ΦΕΚ 240/τ.Α/03-09-1981). <https://www.et.gr/SearchFek>

N.4039/2012, (ΦΕΚ 15/τ.Α/02-02-2012). <https://www.et.gr/SearchFek>

N.4830/2023, (ΦΕΚ 169/τ.Α/18-09-2021). <https://www.et.gr/SearchFek>

Αρχιμήδαιο ηθικό σημείο:

<https://www.lexigram.gr/lex/enmi/phrase/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BC%CE%AE%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%BF#Hist0>

Το αληθινό πρόσωπο της αρχαίας Σπάρτης (Δ. Λιαντίνης):

<https://www.youtube.com/watch?v=hrFzL60HpRw>